

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
Razred za likovne umjetnosti
Znanstveno vijeće za turizam i prostor

***TURISTIČKI TIMEOUT –
TRENUTAK ZA NOVI POGLED
NA TURIZAM I PROSTOR***

RADOVI SA ZNANSTVENO-STRUČNOG E-KOLOKVIJA
ODRŽANOG 27. LISTOPADA 2020.

Zagreb, 2022.

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Razred za likovne umjetnosti

Znanstveno vijeće za turizam i prostor

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Razred za likovne umjetnosti

Znanstveno vijeće za turizam i prostor

Urednici:

akademik Nikola Bašić i dr. sc. Saša Poljanec-Borić, znanstvena savjetnica

Znanstveni odbor:

akademik Mladen Obad Šćitaroci (predsjednik), dr. sc. Saša Poljanec-Borić,
znanstvena savjetnica (zamjenica predsjednika), doc. dr. sc. Ingeborg Matečić,
Siniša Topalović, prof. dr. sc. Lidija Petrić, prof. dr. sc. Idis Turato i
doc. dr. sc. Jana Vukić

Recenzenti:

professor emeritus dr. sc. Ognjen Čaldarović; professor emeritus dr. sc. Damir
Magaš; prof. dr. sc. Ivan Rogić, zaslužni znanstvenik; prof. dr. sc. Tihomir Jukić;
prof. dr. sc. Ivana Pavlić; izv. prof. dr. sc. Smiljana Pivčević; dr. sc. Ana Šverko,
viša znanstvena suradnica

ISBN 978-953-347-453-3 (tiskano izdanje)

ISBN 978-953-347-455-7 (PDF)

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 001130605.

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Razred za likovne umjetnosti

Znanstveno vijeće za turizam i prostor

***TURISTIČKI TIMEOUT –
TRENUTAK ZA NOVI POGLED
NA TURIZAM I PROSTOR***

RADOVI SA ZNANSTVENO-STRUČNOG E-KOLOKVIJA
ODRŽANOG 27. LISTOPADA 2020.

Zagreb, 2022.

SADRŽAJ / CONTENTS

Akademik Nikola Bašić, predsjednik Znanstvenog vijeća za turizam i prostor
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Predgovor7

Prof. dr. sc. Lidija Petrić

Paradigma odrasta – odgovor na prekomjerni turizam11

Dr. sc. Saša Poljanec-Borić

Pandemija i turizam: pogled na moguću promjenu razvojnog smjera u
Hrvatskoj37

Prof. dr. sc. Feđa Vukić / Iva Kostešić

Indeks devastacije
Prijedlog za osvježavanje realnog stanja prostora u Hrvatskoj49

Prof. dr. sc. Josip Faričić

Postoji li mjera optimalnog broja turista u turističkim odredištima?67

Dr. sc. Neven Ivandić / Mr. sc. Neda Telišman-Košuta / Dr. sc. Hrvoje Carić

Suvremeno poimanje turističkog nosivog kapaciteta kao platforme za
upravljanje održivim destinacijama77

Doc. dr. sc. Jana Vukić

Društvene vrijednosti i prostorne strukture – možemo li (stvoriti) drugačije?93

Dr. sc. Eduard Kušen

Pogled unazad – osmišljeno turističko prestrojavanje 111

PREDGOVOR

Prošle su nepune dvije godine otkako smo, suočeni sa širinom i dubinom pandemije, povjerovali da će njezin odraz na turizam izazvati strateški *timeout*, spontani predah koji će zasigurno promijeniti pogled na turizam budućnosti. Činilo se da će dramatični pandemijski turistički sunovrat biti prilika za zaokret i u hrvatskom turističkom hodu, zbog čijih smo razvojnih stranputica sve zabrinutiji, pogotovo onih koje se iskazuju kao prijetnja vrijednostima hrvatskog prostora.

Pandemija nas je iznenadila trenutkom turističke cezure, koju smo doživjeli kao šok, nakon kojeg je uslijedio i trenutak sabranosti u kojem smo, s većom usredotočenošću, mogli promišljati strateško repozicioniranje spram turističke razvojne stihije kojom smo sve teže mogli upravljati.

Prepoznajući tu iznenadnu priliku, a priželjkujući harmonizaciju turizma i prostora, što je programska osnovica djelovanja Znanstvenog vijeća za turizam i prostor Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, uputili smo svojim članovima, ali i široj akademskoj zajednici, poziv da svoje poglede te stručna i znanstvena gledišta usmjere na aktualni trenutak čiji smo sadržaj stavili pod naslov: *Turistički timeout – trenutak za novi pogled na turizam i prostor*.

Rezultat tog nastojanja sadržan je u člancima sabranim u ovom zborniku. Njemu je prethodio e-kolokvij koji je vodila i moderirala dr. sc. Saša Poljanec Borić, zamjenica predsjednika Znanstvenog vijeća za turizam i prostor. Na kolokviju su u kratkim izlaganjima prezentirani sažeci i skice znanstvenih radova, ogleđa i stručnih članaka koje sada predstavljamo u konačnom obliku. Njihov sadržaj potvrđuje multidisciplinarni diskurs kojem je podređena zadana tema, ali i promjena optike koju je u osvrtnu na neke od ranije poznate teze donio aktualni pandemijski kontekst. Naše tematsko usmjerenje dovelo nas je do spoznaje o još dubljoj međuovisnosti zdravstvene krize, krize turizma i krize prostora. Te uzajamnosti pokazuju u kolikoj je mjeri upravljanje pandemijom povezano s upravljanjem turizmom, kao što upravljanje turizmom znači i upravljanje prostorom.

Svakako je iznenađujuće i to kako je pandemijska stvarnost bacila novo svjetlo na ono svojstvo turizma koje određuje njegova intrinzična krhkost, nasuprot dosad neviđene otpornosti i žilavosti. Rekuperativne sposobnosti turizma i njegova prilagodba novim uvjetima prisposobiva je virusnim mutacijama. Sigurno je da će ta iznenadna otpornost i rezistentnost krhkog bića turizma na krizne izazove biti predmetom zanimljivih istraživanja motiviranih traganjem za podizanjem razine opće otpornosti turizma. Jedan od novostečenih oblika otpornosti svakako proizlazi iz procesa digitalizacije, koji je pandemijska kriza ubrzala u mnogim područjima društvenog i gospodarskog djelovanja, a pogotovo u intenzivnoj digitalizaciji turističkog tržišta, digitalnoj reorganizaciji turističke receptive i turističkog prometa.

Aktualna pandemija u središte kritičkog diskursa našeg kolokvija stavila je i paradigmu turističkog razvoja u uvjetima neograničenog rasta, definiranje kapaciteta nosivosti kao platforme za suprotstavljanje prekomjernom turizmu, odgovor na pitanje koliko je turizma moguće, a koliko dovoljno, smanjenje pritiska na prostor, skrb o javnom dobru, očuvanje neobnovljive supstance prirodnog i kulturnog kapitala od vehementnog konzumerističkog turizma, čuvanje autentične motivacijske atraktivnosti destinacija i sve vidljivije socijalno nezadovoljstvo nekim pojavnostima turizma. Posebno nas zabrinjava sve snažniji pritisak na prostor, koji je dodatno potenciran pandemijskom krizom, a koji se iskazuje povećanim interesom za nekretninska ulaganja, ponajviše u području hrvatskog litorala. Naglašava se manjkavost odgovarajućih društvenih alata koji bi jamčili održivi razvoj i zaštitu prostora kao najvećeg nacionalnog bogatstva, a koji su se našli u raskoraku između neusklađenih i divergirajućih razvojnih strategija, zakonodavstva i praksi. Zapuštanje prostornog planiranja i degradacija planerskih znanja i praksi te rušenje prostornoplanske institucionalne infrastrukture na razini cijele države dodatno je pridonijelo propadanju prostora te njegovih prirodnih i kulturnih vrijednosti. Anomalije u prostoru poprimile su takve razmjere koji upućuju na potrebu utemeljenja indeksa devastacije kao platforme za znanstvenu objektivizaciju stanja. Općenito nam je, za bolje razumijevanje turizma i prostora, potreban razvoj kvalificiranog znanja. Odazvivši se pozivu i obradivši temu kolokvija u organizaciji Znanstvenog vijeća za turizam i prostor Hrvatske akademije, članovi naše akademske zajednice darovali su nam tek malo zrnca tog znanja. Učinili su to dragovoljno, u uvjetima koji nam nisu uvijek išli na ruku, potvrdivši i ovaj put da najbolje funkcioniramo u krizama. Posebno nas raduje činjenica da je Znanstveno vijeće za turizam i prostor Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u ovom entuzijastičkom

obliku znanstvene suradnje i solidarnosti, sjedinilo dvije eminentne nacionalne znanstvene ustanove i tri hrvatska sveučilišta. U takvom znanstvenom okruženju ovaj kolokvij nije mogao predstavljati ništa drugo doli veliko kolegijalno zadovoljstvo i nadahnjujuće znanstveno iskustvo.

Akademik Nikola Bašić,
predsjednik Znanstvenog vijeća za turizam i prostor
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

PARADIGMA ODRASTA – ODGOVOR NA PREKOMJERNI TURIZAM

Sažetak

U svjetlu rastuće svijesti o neodrživosti paradigme stalnog rasta i nemogućnosti modela „održivog razvoja“ i „zelenog rasta“ da ponude odgovarajuće rješenje za nastale globalne ekološke i klimatske probleme, početkom 2000-itih godina aktivisti u Lyonu u Francuskoj, nadahnuti Georgescu-Roegenovim teorijskim konceptom odrasta (engl. *degrowth*) i stavovima francuskog ekonomista i filozofa Sergea Latouchea, zahtijevaju promjenu modela društvenog razvoja, odnosno reorganizaciju društva u smjeru promicanja suradnje, brige za društvo i zajednicu te proizvodnje dobara čiji će životni ciklus biti znatno dulji od sadašnjeg, koji podržava sustav masovne proizvodnje i potrošnje.

Zahtjev za redefiniranjem paradigme rasta prelio se i na turizam zbog njegove brze i neravnomjerne ekspanzije uslijed brojnih socioekonomskih i tehnoloških promjena, posebno od 80-ih godina 20. stoljeća, što je rezultiralo krizom prekomjernog turizma (engl. *overtourism*). Usprkos brojnim globalnim naporima da se postigne održivi razvoj općenito, kao i održivi turizam, problemi su se zapravo i uvećali, napose u području ekologije.

Analizom kontroverzi oko kontinuiranog poticanja gospodarskog rasta u općoj razvojnoj i turističkoj politici, a u svjetlu rastuće zabrinutosti zbog klimatskih promjena, u ovom konceptualnom istraživanju (primjenom uobičajenih istraživačkih metoda) raspravlja se o paradigmi odrasta kao alternativni dosadašnjem modelu rasta i njezinim implikacijama za turizam.

Svrha istraživanja nije nuđenje gotovog recepta za primjenu novog pristupa proizvodnji i potrošnji u turizmu već se njime želi ukazati na aktualne probleme koji nastaju zbog fetišizacije koncepta rasta, kako u turizmu tako i općenito, te potaknuti intenzivniju raspravu na temu međuodnosa turizma, okoliša i društvenog blagostanja.

Ključne riječi: rast; odrast; prekomjerni turizam; stacionarni turizam.

Uvod

Od 50-ih godina 20. stoljeća do danas (osim u godinama velikih kriza poput još uvijek aktualne pandemije bolesti COVID-19) globalni turizam pokazuje tendenciju stalnog rasta, s prosječnim stopama od 4% godišnje (UNWTO, 2019). Štoviše, za manje od dva desetljeća, 2000. – 2019., godišnji su se dolasci turista više nego udvostručili, od 687 mil. na 1,460 mlrd. (UNWTO, 2020a). Istovremeno, prema podacima Svjetske banke (World Bank, 2019), globalni broj zrakoplovnih putnika (uključujući i one na domaćim letovima) u istom razdoblju gotovo se utrostručio (s 1,674 mlrd. na 4,233 mlrd.). Takav nevjerojatan rast doveo je mnoge destinacije do prekoračenja praga društvenih i okolišnih nosivih kapaciteta i stanja tzv. prekomjernog turizma (engl. *overtourism*).

Važno je međutim istaknuti kako prekomjerni turizam nije problem sam po sebi već je simptom mnogo dubljeg problema. Kao jedan od glavnih oblika globalne ekonomske ekspanzije (Fletcher, 2011; Fletcher i dr., 2019) i instrument razvoja kapitalizma (Mosedale, 2016), turizam je „ovisan o rastu, što je proturječno s ciljevima održivosti“ (Higgins-Desbiolles, 2018, str. 157). Istovremeno se koncept održivog razvoja, tvrdi Adelman (2017), od samog početka temelji na premisi gospodarskog rasta, što je razvidno i iz definicija samog pojma koje u fokus stavljaju instrumentalističku racionalnost, progres i gospodarski rast, a prirodu shvaćaju kao kapital.

Stoga možemo zaključiti da su znanstvene rasprave na tu temu često kontradiktorne, s obzirom na to da s jedne strane zagovaraju ekonomski rast kao nuždan za napredak društva, dok s druge strane tvrde da je ekonomski rast istodobno najveća prepreka razvoju održivog turizma (Fletcher i dr., 2019).

Sve popularniji odgovor na taj sukob jest odmicanje od ekonomije temeljene na rastu i prihvaćanje koncepta odrasta (engl. *degrowth*) (Fletcher i dr., 2019). Pojam odrasta nastao je iz spoja aktivističkih pokreta i kritičkog znanstvenog učenja i razmišljanja, a obuhvaća ideju radikalne društveno-političke transformacije u tzv. planirano i strukturirano smanjenje gospodarskog rasta te promjenu kolektivnog razmišljanja i shvaćanja političkoga gospodarstva unutar kojeg se teži održivosti (Milano i dr., 2019a).

Iz prethodno elaboriranog predmeta istraživanja proizlazi cilj istraživanja, a to je da na temelju analize evolucije koncepta rasta u koncept odrasta objasnimo aktualni model razvoja turizma temeljenog na rastu i potrebu njegove promjene u novi model temeljen na načelima odrasta.

Pri tome je važno istaknuti da svrha istraživanja nije nuđenje gotovog recepta za primjenu novog pristupa proizvodnji i potrošnji u turizmu već se

njime želi ukazati na aktualne probleme koji nastaju zbog fetišizacije koncepta rasta, kako u turizmu tako i općenito, te potaknuti intenzivniju raspravu na temu međudnosa turizma, okoliša i društvenog blagostanja.

U tu svrhu, uz uvod i zaključak, rad je podijeljen na tri glavna poglavlja. U prvom poglavlju, na temelju pregleda literature, suprotstavljamo koncepte rasta i odrasta, objašnjavamo evoluciju znanstvene misli koja je dovela do njihove konceptualizacije te propitujemo međudnos koncepta održivog razvoja i odrasta. U drugom poglavlju prikazuju se globalne dimenzije suvremenog turizma, uz osvrt na učinke koje izaziva prekomjerni turizam na globalnoj i lokalnoj razini. Treće poglavlje usmjereno je na propitivanje mogućnosti implementacije načela odrasta u suvremenom turizmu.

Od rasta do odrasta

Iako je koncept rasta zaokupljao još antičke filozofe poput Aristotela, intenzivniji znanstveni interes za njegovo proučavanje započinje s drugom polovicom 18. stoljeća, a nakon Drugog svjetskog rata postaje i predmetom snažnih kritika, posebno u svjetlu rastućeg jaza između bogatih i siromašnih zemalja, jačanja ekološke svijesti i straha od snažne demografske ekspanzije (Daly, 2008).

Znanstvenici koji se bave ovom temom poseban interes pridaju modeliranju međudnosa rada, prirodnih bogatstava, kapitala i tehnologija s gospodarskim rastom, pri čemu ne postižu konsenzus o tome koji od navedenih čimbenika ima najsnažniji utjecaj na rast. Tako se u klasičnim modelima Adama Smitha i Thomasa R. Malthusa opisuje gospodarski rast korištenjem čimbenika fiksne površine zemljišta i rastućeg broja stanovnika. Navedeni autori naime zagovaraju stav da jednostavna radna teorija vrijednosti vrijedi dotle dok zemljišta ima u izobilju, pri čemu rast proizvodnje prati porast stanovništva. No predstavnik klasične teorije rasta John S. Mill već tada tvrdi da gospodarstvo neminovno mora ići prema „stacionarnom stanju“ pri kojem je broj stanovnika konstantan, a stopa rasta nula, te su, shodno tome, apsolutne vrijednosti kapitala i proizvodnje također konstantne. Takav je scenarij izvjestan zbog sve manje granične proizvodnosti rada, što visinu realnih nadnica i stopu prinosa od kapitala snižava sve do točke na kojoj više nema akumulacije (Brkić, 1994).

Već je prva industrijska revolucija, nošena na krilima tehnoloških inovacija, osporila stav klasične teorije rasta o opadajućim prinosima s obzirom na to da se isti događaju isključivo u situaciji konstantnog stanja tehnologije. Upravo nove tehnologije i akumulacija kapitala postale su okosnica neo-

klasičnog teorijskog pristupa objašnjenju čimbenika ekonomskog rasta, koji (iako se razvija od 70-ih godina 19. stoljeća) svoju punu afirmaciju doživljava koncem 50-ih godina 20. stoljeća u radovima američkog ekonomista Roberta Solowa i australskog ekonomista Trevora Swana. Prema neoklasičnom, Solow-Swanovu modelu rasta, razina proizvodnje određena je na temelju doprinosa proizvodnih faktora kapitala i rada te razine tehnologije. Dok se u kratkom i srednjem roku naglašava uloga faktora kapitala i rada, u dugom roku stopa rasta određena je isključivo tehnološkim napretkom. Međutim model ne objašnjava izvore tehnološkog napretka niti povezuje tehnološki napredak s vrijednošću inputa rada i kapitala. Takav pristup, u kojem nisu objašnjeni izvori tehnološkog napretka, u literaturi je označen kao egzogeni, pa se i cijela teorija često naziva egzogenom teorijom rasta (Puljiz, 2010, str. 66). Nedostaci teorije egzogenog rasta utjecali su tijekom 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća na razvoj novih teorija poznatih i pod nazivom teorije endogenog rasta. Te su teorije proširile neoklasični model rasta pružajući nova objašnjenja o izvorima tehnološkog napretka. Budući da je tehnološki napredak u Solow-Swanovu modelu egzogeno zadan, odnosno pretpostavlja da je tehnologija „mana s neba“ koja ne diskriminira i jednako pogađa sve, brojni istraživači, poput Romera, Lucasa, Grossmana, Helpmana, Aghiona, Howitta i drugih, nastojali su svojim modelima „endogenizirati“, odnosno eksplicitno modelirati tehnološki napredak kao rezultat ekonomskih i drugih procesa (Puljiz, 2010).

Prema Romeru (1996, str. 96-137), postoje dva osnovna pristupa tumačenju čimbenika rasta. Prvi pristup polazi od pretpostavke da se sa sve većim ulaganjima u znanje sve više uči o samom proizvodnom procesu; uči se na greškama i gradi na iskustvima drugih, pronalaze se novi načini rješavanja problema, kumulira se znanje i sl. Taj se proces na engleskom naziva *learning by doing* ili učenje kroz rad (djelovanje) i *standing on shoulders*, odnosno građenje na iskustvima prethodnika. Model pretpostavlja postojanje eksternalija, jer se znanja stečena kroz proizvodni proces jednog poduzeća „prelijevaju“ na druga poduzeća u gospodarstvu, bez plaćanja, spontanom širenjem informacija (Bićanić i Deskar-Škrbić, 2020). Drugi pak pristup, tvrdi Romer (1996), u ljudskom kapitalu vidi primarnu snagu ekonomskog rasta te ističe da bi nositelji makroekonomske politike trebali primarno stimulirati ulaganja u ljudski kapital, tj. vještine, znanje, ideje, kreativnost i sposobnosti zaposlenih, čime se u model rasta uvode rastući prinosi, a time i mogućnost neograničenog rasta.

Brojni znanstvenici, od predstavnika klasične do neoklasične teorije, napose teorije endogenog rasta, već dulje od dva stoljeća nastoje argumentirati

potrebu za neograničenim rastom. S druge strane predstavnici razvojne ekonomije kao zasebne discipline unutar ekonomije i političke ekonomije, koja se razvija nakon Drugoga svjetskog rata, smatraju da rast ne može i ne smije biti sam sebi svrhom. Rast naime, prema postulatima razvojne ekonomije, predstavlja samo jednu od komponenti razvoja kao višedimenzionalnog procesa koji (osim ekonomskog rasta) uključuje i krupne promjene društvenih struktura, stavova ljudi i institucija države te smanjenje nejednakosti i ukidanje siromaštva (Todaro i Smith, 2006). Osim toga ekonomski rast ovisi o kontinuiranom iskorištavanju prirodnih, neobnovljivih resursa, što je, po definiciji, neodrživo (Sharpley, 2020). Upravo ekološke granice ubrzano pretvaraju ekonomski rast u „neekonomičan rast“, tvrdi Daly (2002, str. 48), odnosno u rast koji više povećava troškove nego koristi i tako nas čini siromašnjijima, a ne bogatijima. Rastom fizičkog obujma (kroz rast populacije i količine resursa po glavi stanovnika) makroekonomija ne raste u prazno, tvrdi Daly (2002), već raste i zadire u veće ekosustave i tako stvara oportunitetni trošak upotrijebljenog prirodnog kapitala i usluga.

Među najvećim kritičarima neograničenog rasta ističe se međunarodni tim istraživača s Tehnološkog instituta države Massachusetts (*Massachusetts Institute of Technology* – MIT), okupljenih oko Rimskog kluba, koji su u ljeto 1970. godine započeli s proučavanjem implikacija nastavka trenda ekonomskog rasta. Ispitujući pet osnovnih čimbenika koji kroz međusobnu interakciju djeluju na ograničenje daljnjeg rasta na Zemlji, i to: populacije, poljoprivredne proizvodnje, crpljenja neobnovljivih resursa, industrijske proizvodnje i povezanih onečišćenja, zaključili su da globalni ekosustav ne može podržati visoke stope gospodarskog rasta i rasta stanovništva dalje od 2100. godine (a i to je upitan rok), čak ni uz izniman napredak tehnologije. Njihova istraživanja objavljena su 1972. godine u knjizi *Limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind* (Meadows i dr., 1972).

Nicholas Georgescu-Roegen te Herman Daly također se spominju kao iznimno važni kritičari neograničenog rasta. U svojem radu iz 1971. godine Georgescu-Roegen u analizu ekonomskih procesa uvodi pojam entropije i transformacije energije, čime udara temelj ekološkoj ekonomiji i konceptu odrasta. Daly pak, u svojem istraživanju *In defense of a steady-state economy* (1971), a napose u knjizi *Steady-state economics* (1992), pod snažnim utjecajem Georgescu-Roegenova termodinamičkog pogleda na svijet te ideje predstavnika klasične teorije rasta, Johna Stuarta Milla, o stacionarnoj ekonomiji kao neizbježnoj, ali i poželjnoj (finalnoj!) fazi socioekonomskog razvoja društva, razvija ideju o tzv. „stacionarnoj ekonomiji“ ili, kako tvrdi Kerschner (2010),

razvija prvi makroekonomski koncept ekonomije s nultim rastom. Radi održanja stanja stacionarne ekonomije, Daly (1992) sugerira:

- a) uvođenje kvota za crpljenje resursa radi stabilizacije zaliha te zadržavanje protoka resursa ispod ekoloških ograničenja;
- b) smanjenje nejednakosti u raspodjeli ograničenih zaliha; te
- c) kontrolu populacije.

Upravo su ekspanzija populacije, osobito početkom 80-ih godina 20. stoljeća, te sve intenzivnije iscrpljivanje resursa, uz posljedični rast ekološkog otiska, doveli do intenziviranja potrage za novim modelima rasta. Svojevrsnu kulminaciju ta potraga doživljava 1987. godine publikacijom izvješća *Our Common Future* (WCED, 1987), često nazivanog i *Brundtland Report*, prema voditeljici radne skupne zadužene za pisanje izvješća, u kojem se prvi put spominje izraz „održivi razvoj“ (engl. *sustainable development*).

Iako se, kako tvrdi Hall (2015), koncept održivog razvoja pokazao korisnim, on se zapravo i dalje zalagao za rast promičući istovremeno nižu potrošnju energije i resursa uz poštivanje načela pravednosti. Tako formuliran zahtjev nalazi se i u središtu ideje o tzv. „zelenom rastu“ (engl. *green growth*), koja je artikulirana također koncem 80-ih godina, ali je podjednako aktualna i danas (slika 2), pri čemu je svoju punu afirmaciju doživjela u sjevernim državama Europe, napose u Norveškoj (Capasso, 2021).

Kritičari koncepta „održivog razvoja“ i „zelenog rasta“ naglašavaju da povećanje učinkovitosti u korištenju resursa neće pridonijeti očekivanom cilju. Naime primjenom novih tehnologija, u skladu sa shvaćanjima neoklasičnih teoretičara rasta, resursi se, doduše, koriste efikasnije, ali, s obzirom na niže troškove i posljedično veću proizvodnju, istovremeno raste potražnja, odnosno potrošnja roba i usluga, što je poznato kao „Jevonsov¹ paradoks“ (Hall, 2015). Kallis i dr. (2018) pak ističu da jednak učinak na daljnji rast potrošnje roba i usluga, odnosno resursa potrebnih za njihovu proizvodnju, ima i nastavak procesa liberalizacije globalne ekonomije. Isti autori napominju da rast, premda vođen političkim, institucionalnim i diskurzivnim procesima, prije svega treba promatrati kao biofizički proces, koji može postati „čišći“ ili „zeleniji“ zahvaljujući primjerice zamjeni fosilnih goriva solarnom energijom ili energijom vjetra. No istovremeno treba imati na umu da je dotok energije pri korištenju alternativnih izvora energije, za razliku od fosilnih goriva, spor i difuzan te je za njegovo prikupljanje i koncentriranje potrebno znatno više energije i više zemlje. Tome u prilog ide i činjenica da je EROI (*Energy Return on Investment*), odnosno povrat energije u odnosu na uložena sredstva

¹ William Stanley Jevons (1835. – 1882.), britanski ekonomist i filozof.

obnovljivih izvora energije između 10 : 1 i 20 : 1, u usporedbi s više od 50 : 1 za naftu i ugljen (Kallis i sur, 2018).

U svjetlu rastuće svijesti o neodrživosti paradigme stalnog rasta i nemoćnosti modela „održivog razvoja“ i „zelenog rasta“ da ponude optimalno rješenje za nastale globalne ekološke i klimatske probleme, početkom 2000-itih godina aktivisti u Lyonu u Francuskoj pokreću niz prosvjeda zahtijevajući promjenu modela društvenog razvoja. Pokret je bio nadahnut Georgesu-Roegenovim teorijskim konceptom odrasta i stavovima francuskog ekonomista i filozofa Serge Latouchea, koji je svojim višegodišnjim istraživanjima, a napose knjigom *Farewell to growth* (2009), popularizirao ideju odrasta. Za Latouchea, kako tvrdi Blewitt (hrv. izd. 2017, str. 276), fetišizacija tehnoloških inovacija i kreativnosti (koje su u fokusu neoklasičnih, endogenih teorija rasta) te poslovne etike zasnovane na egoističnoj želji za moći bliska je totalitarnoj ideologiji jer sprječava bilo kakvo bitno propitivanje, što dovodi do osjećaja da 'nema alternative', kao što je često ponavljala i britanska premijerka Margaret Thatcher, predvodnica neoliberalne ekonomije 80-ih godina 20. stoljeća. Latouche je zahtijevao radikalnu reorganizaciju društva (Kallis i dr., 2018). Pri tome se zalaže za svojevrsnu „kulturnu revoluciju“ kojom treba potaknuti reorganizaciju društva u smjeru promicanja altruizma, suradnje, brige za društvo i zajednicu te proizvodnju dobara čiji će životni ciklus biti znatno dulji od sadašnjeg, koji podržava sustav masovne proizvodnje i potrošnje (Latouche, 2009). Samuel Alexander (2012; prema Fletcher i dr., 2019) taj radikalni zaokret naziva „planiranom ekonomskom kontrakcijom“, a njegov je cilj preokrenuti društveni metabolički režim na režim temeljen na smanjenom otisku ugljičnog dioksida (engl. *carbon dioxide footprint*). Radi ostvarenja tog cilja, Latouche (2009) zahtijeva bezrezervno prihvatanje i primjenu tzv. „8R načela“, i to: načela preispitivanja (engl. *Reassess*), preoblikovanja (engl. *Reframe*), restrukturiranja (engl. *Restructure*), relokaliziranja/premještanja (engl. *Relocalize*), redistribuiranja (engl. *Redistribute*), reduciranja (engl. *Reduce*), ponovne uporabe (engl. *Reuse*) te recikliranja (engl. *Recycle*).

Prema Kallisu i dr. (2018), ekonomije se mogu transformirati i stabilizirati samo ako dođe do potpune transformacije svih institucija (monetarnih, fiskalnih, i dr.) te ako se uz pomoć visokoinovativnih tehnologija osiguraju lokalno prilagođena rješenja za zadovoljenje potreba zajednice, uz istovremeno smanjenje protoka energije, resursa i proizvoda.² Ančić i Domazet (2015) ističu da odrast nije isključivo ekonomski već višekontekstualni i višedimenzionalni koncept, koji podrazumijeva i aktivizam, istraživanje u

² Zagovaraju načelo *Design global, manufacture local*.

području prava i pravičnosti, kritičku analizu odnosa razvoja prema utilitarizmu, blagostanju, reformizmu i radikalnoj alternativnoj praksi.

Usprkos očito snaženju ideje o potrebi prihvaćanja modela odrasta, kako među brojnim znanstvenicima tako i među aktivistima, taj koncept očito nije privlačan ekonomskim, političkim i poslovnim vođama (Blewitt, 2017). Stoga ne iznenađuje činjenica da je ideja rasta kao ultimativnog cilja još uvijek zastupljena u raznim službenim izvješćima važnih međunarodnih organizacija poput Svjetske banke. Jedno je od njih i *The Growth Report* iz 2008. godine, koji potpisuje 18 znanstvenika, među kojima i nobelovci Michael Spence i Robert Solow („otac“ neoklasične teorije rasta). Autori Izvješća ističu da kontinuirani rast ne ugrožava sposobnost ekoloških sustava da se adekvatno regeneriraju kako bi apsorbirali otpad nastao uslijed velikih metaboličkih tokova nužnih da održe globalnu ekonomiju. Indikativno je i da globalno zatopljenje ne dovode ni u kakvu vezu s dosadašnjim snažnim rastom kao ni s najavama peterostruko intenzivnijeg rasta do 2030. godine. Ono što je još problematičnije jest da se uopće ne propituje je li rast privremeni proces koji se, jednom kad dosegne željenu točku, na njoj trajno zadržava ili je riječ o procesu koji je praktički neograničen (Daly, 2008). U tom kontekstu postaje jasno i zašto Izvješće ne govori o „održivom rastu“ (engl. *sustainable growth*) već o rastu koji je ravnomjeran, ustaljen (engl. *sustained growth*) (World Bank, 2008).

Indikativno je da je stav o nužnosti rasta sadržan i u Ciljevima održivog razvoja do 2030. godine (*SDG goals*) Ujedinjenih naroda (UN, 2015). Naime neki od ciljeva promiču gospodarski rast kao glavni mehanizam za smanjenje siromaštva (tzv. uključivi rast; engl. *inclusive growth*), što odražava stajalište da se veličina nacionalnog dohotka vrednuje više od kvalitete gospodarske aktivnosti i njezina odnosa prema unaprjeđenju blagostanja lokalne zajednice i stanju ekosustava (Sharpley, 2020). Primjerice, Cilj 8 (Dostojanstven rad i gospodarski rast) predlaže gospodarski rast od najmanje 7% godišnje u manje razvijenim zemljama te održiv gospodarski rast u ostalim zemljama, što je u suprotnosti s ciljevima zaštite okoliša utvrđenim unutar ostalih ciljeva održivog razvoja (Sharpley, 2020).

Prekomjerni turizam i globalni ekološki problemi

Iako su se istraživanja u vezi s odrastom naglo razvijala, posebno tijekom posljednjeg desetljeća, rijetki su se znanstvenici bavili istraživanjem turizma s pozicije odrasta (Fletcher i dr., 2019). Među njima se posebno ističe Hall s nekoliko radova na tu temu (2009; 2010; 2015; 2016; 2019; 2020), Sharpley

(2020), Milano i dr. (2019a) te Andriotis (2018), s knjigom *Degrowth in tourism: Conceptual, theoretical and philosophical issues*.

Tako ograničen interes za izučavanje turizma u kontekstu odrasta začuđuje, s obzirom na to da je riječ o jednoj od najvećih aktivnosti koja pokazuje odlike globalne ekonomske ekspanzije (Fletcher i dr., 2019). Osim u apsolutnim brojkama, o čemu je bilo riječi u uvodnom poglavlju, i relativne brojke ukazuju na snažan rast globalnog turističkog prometa. Iako je 2019. bila godina snažnog rasta (4%), još veće stope rasta zabilježene su u 2017. (+ 6%) i 2018. godini (+ 6%). Potražnja je 2019. godine bila sporija u razvijenijim gospodarstvima, posebno u Europi, no rast je zabilježen u svim svjetskim makroregijama. Pri tome je prednjačio Bliski istok s rastom potražnje od 8%, a slijedile su Azija i Oceanija sa stopama od 5%. Međunarodni dolasci u Europu i Afriku rasli su po stopi od 4%, dok su Amerike zabilježile rast od 2%. Europa, najposjećenija svjetska destinacija u 2019. godini, apsorbirala je 51,1% ukupnih međunarodnih dolazaka turista, s Mediteranom kao najposjećenijom regijom, s 20,9% turističkih dolazaka i godišnjim rastom od 5,4% (UNWTO, 2020a).

Mnoge države znatno su ovisne o turizmu zbog brojnih društvenih i napose ekonomskih koristi koje generira. Tako je u pretpandemijskoj 2019. godini turizam na globalnoj razini generirao 10,4% globalnog BDP-a (9,2 trilijuna USD) te stvorio 10,6% od ukupnog broja novih radnih mjesta (334 milijuna). Štoviše, potrošnja međunarodnih posjetitelja iznosila je 1,7 mlrd. USD, što čini 6,8% ukupnog globalnog izvoza, odnosno 27,4% globalnog izvoza usluga. U Europi je turizam generirao 8,9% ukupnog BDP-a i 10,1% ukupnih radnih mjesta (38,5 mil.) (WTTC, 2021). Upravo zbog snažnog ekonomskog doprinosa turizma na svim teritorijalnim razinama, od lokalne do nacionalne, brojnim mjerama potiče se kontinuirani rast broja posjetitelja (UNWTO, 2020a).

No dok su neke destinacije u stanju podnijeti velik broj turista bez većih šteta, u drugima pak masovni turizam izaziva ozbiljne ekološke probleme i ugrožava lokalni način života, što dovodi do antiturističkog raspoloženja i društvenih nemira, fenomena poznatog kao prekomjerni turizam (engl. *overtourism*) (Postma, 2013). Taj je fenomen posljednjih godina bio predmetom interesa brojnih istraživača (Petrić i Mandić, 2021; Bertocchi i dr., 2020; Mandić, 2020; Mihalic, 2020; Capocchi i dr., 2020; Cheung i Li, 2019; Milano i dr., 2019a i 2019b; Fletcher i dr., 2019; Smith i dr., 2019; Lalicic, 2019; Gonzalez i dr., 2018; Seraphin i dr., 2018; Koens i dr., 2018, UNWTO, 2018, i drugi). Prekomjerni turizam rezultat je uspona niskobudžetnih zrakoplovnih kompanija, društvenih medija i internetskih platformi koje omogućavaju brz i

lako dostupan najam smještaja (Booking.com/Airbnb), ali i naglog porasta potražnje uslijed poboljšanog životnog standarda u mnogoljudnim državama poput Kine, Indije, Brazila itd. Prema Milano i dr. (2019b, str. 13). Četrnaest gradova južne Europe, među kojima i Barcelona, Madrid, Venecija i Lisabon, 2018. godine formiralo je mrežu suradnje³ radi borbe protiv prekomjernog turizma te radi vršenja pritiska na vlasti da promiču model odrasta, pri čemu je Barcelona dala i konkretne prijedloge u sklopu strategije odrasta, i to:

- provoditi demarketing destinacije radi odvrćanja potencijalnih posjetitelja;
- javno-privatnu organizaciju za promicanje *Turisme de Barcelona* zamijeniti javnom agencijom koja će se baviti upravljanjem i planiranjem razvoja turizma;
- povući subvencije, porezne olakšice, potpore i javna sredstva iz privatnog sektora unutar turističkog sustava;
- provesti restriktivnije urbanističko zakonodavstvo;
- revidirati zakonodavstvo radi poboljšanja uvjeta rada radnika u turizmu; te
- povećati proces demokratizacije kako bi se provela i uspostavila javna rasprava i analiza stanja gradskog turizma.

Imperativ rasta na kojem počiva fenomen prekomjernog turizma, kako tvrdi Fletcher (2011), leži u samoj strukturi kapitalističkog gospodarstva, kojemu je kontinuirani rast nuždan kako bi se uklonila unutarnja proturječja koja ugrožavaju njegov opstanak. S tim u vezi, rast turizma treba promatrati kao svojevrsnu podršku opstanku globalnoga kapitalističkog sustava u cjelini, što je posebno postalo aktualno nakon gospodarske krize 2008. godine, kad se na turizam počelo intenzivnije gledati kao na mehanizam globalnog ekonomskog oporavka (Fletcher i dr., 2019). Čak je i Svjetska turistička organizacija u svojim smjernicama za oporavak (UNWTO, 2009) potvrdila potrebu rasta turizma te naglasila da je potrebno ukloniti sve prepreke turizmu, posebno u sferi oporezivanja i prekomjerne regulacije.

Velika pandemijska kriza vezana uz COVID-19 drastično je utjecala na turizam, posebno na zrakoplovnu industriju i putovanja (Hall, 2020), radikalno reducirajući stope rasta. UNWTO (2020b) izvijestio je o padu od 300 milijuna putnika u međunarodnim putovanjima između siječnja i svibnja 2020. godine, odnosno 56% manje u odnosu na isto razdoblje 2019. Prevedeno u financijske relacije, to je značilo gubitak od 320 mlrd. USD prihoda od međunarodnog turizma, što je predstavljalo trostruko veći pad nego u vrijeme globalne krize 2009.

³ 'Network of Southern European Cities against Touristification' (SET Network).

Kako bi održalo pandemijom ugroženo funkcioniranje turističkoga gospodarskog podsustava, mnoge su vlade, kao i u vrijeme krize iz 2009. godine, odlučile izravno pomagati turističkim subjektima raznim olakšicama i subvencijama koje nisu povezane sa „zelenim poslovnim rješenjima“ već s povratkom „na staro“, odnosno s poticanjem rasta (Seyfi i Hall, 2021). Tome u prilog govore i predviđanja Svjetske turističke organizacije (UNWTO, 2020a) da će se po završetku pandemije međunarodni turizam vratiti na razinu iz 2019. godine u razdoblju 2,5 – 4 godine potvrđujući visokim stopama rasta svoju otpornost (engl. *resilience*) na krize.

Usprkos činjenici da je kontinuirani rast turističke potražnje povezan s povećanjem svih oblika onečišćenja i intenzivnim gubitkom resursa, ne postoje radovi koji eksplicitno istražuju utjecaj turizma na globalni ekološki otisak, jednu od najčešće korištenih mjera globalnih ekoloških ugroza, koja pokazuje odnos između zahtjeva čovjeka i gospodarskih djelatnosti u odnosu na biološki produktivno područje i Zemljine regenerativne sposobnosti (Hall, 2015). S druge strane, neki su autori provodili istraživanja ekološkog otiska na primjeru konkretnih destinacija, primjerice: Patterson je 2005. godine (prema: Hall, 2015) pokazao da se uključenjem putničkog prijevoza na području Val di Mers u Italiji lokalni ekološki otisak povećava s 5,36 na 38,15 gha po osobi, što u terminima globalnog turističkog otiska čini 18,312 mil. gha; Marzouki i dr., 2012. godine (prema: Hall, 2015) izračunali su da turisti koji borave u prosjeku 5,1 dan u Tunisu ostvaruju lokalni ekološki otisak od 0,53 gha po turistu, što je ekvivalent globalnog turističkog otiska od 254,4 mil. gha, dok posjetitelji Sejšela za 10,4 dana boravka ostvaruju otisak od 1,85 gha po turistu ili 888 mil. gha.

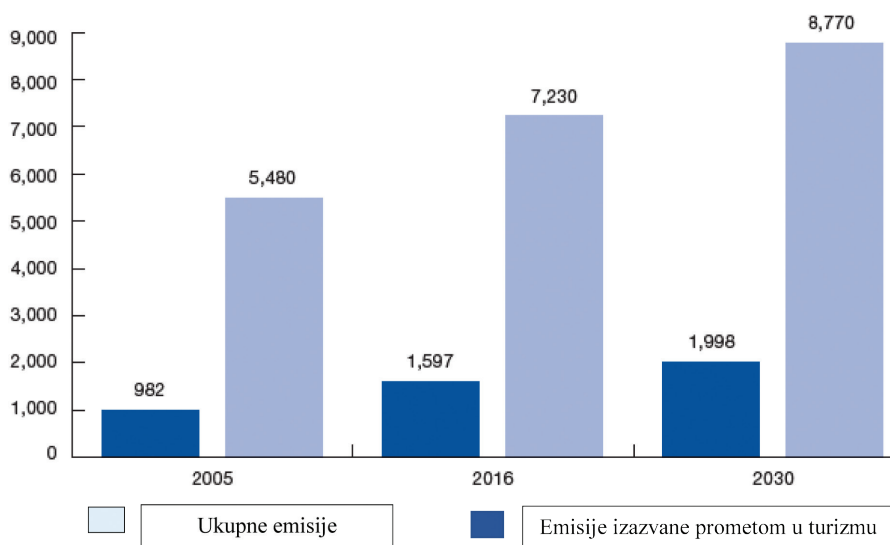
Navedeni podaci posebno ukazuju na velik utjecaj prijevoza u globalnom turističkom otisku, što se manifestira u stalnom porastu tzv. ugljikova otiska (engl. *Carbon Footprint*). Ugljikov otisak, kao jedna od komponenti ekološkog otiska, mjeri ukupnu količinu emisija stakleničkih plinova (GHG) koja nastaje kao rezultat aktivnosti pojedinca, organizacije ili nekog događaja, usluge ili proizvoda, a izražava se kao ekvivalent proizvedenog ugljičnog dioksida, izraženog u tonama. Prema Friedlingstein i dr. (2019), globalne su emisije ugljičnog dioksida od fosilnih goriva, nakon kratkog razdoblja laganog pada između 2014. i 2016. godine, od 2017. godine u ponovnom porastu, i to: 1,5% u 2017.; 2,1% u 2018. te oko 0,6% u 2019. U 2020. godini, zbog globalne pandemije, koja je znatno reducirala globalnu ekonomsku aktivnost, pad globalnih emisija ugljičnog dioksida procijenjen je na oko 7% (UNDP, 2020). S druge strane, Lenzen i dr. (2018) u svojem recentnom istraživanju tvrde da

je globalni turistički ugljikov otisak u razdoblju između 2009. i 2013. godine porastao s 3,9 na 4,5 Gt, četiri puta više nego što je predviđeno, što predstavlja gotovo 8% globalnih emisija stakleničkih plinova (od čega najveći doprinos emisijama u okviru turizma dolazi od prometa, trgovine i prehrane). Pri tome je u velikim državama poput SAD-a, Kine, Indije i Njemačke veći učinak domaćeg turizma u ukupnim emisijama, dok je u otočnim ekonomijama poput Maldiva, Mauricijusa, Cipra i Sejšela veći pritisak inozemnog turizma, čiji udjel u ukupnim nacionalnim emisijama iznosi između 30% i 80%.

Prema studiji UNWTO-a i UN-a o okolišu, klimatskim promjenama i turizmu iz 2005. godine, emisije CO₂ povezane s ukupnim prometom turističkih posjetitelja predstavljale su otprilike 18% emisija u ukupnom prometu i 5% ukupnih emisija CO₂ koje je proizveo čovjek u toj godini (26,400 mil. tona CO₂). Pri tome je smještaj sudjelovao s 21%, razne turističke aktivnosti s 4%, dok je promet generirao oko 75% ukupnih emisija turizma, od čega je na zračni prijevoz otpadalo 40% emisija, na automobile 32% te na ostale vidove transporta 3%.

Uslijed očekivanog porasta broja ukupnih turističkih putovanja do 2030. godine (45% više međunarodnih dolazaka i 78% više domaćih dolazaka u odnosu na 2016. godinu), UNWTO i ITF (2019) predviđaju da će ukupne emisije izazvane prometom za potrebe turizma (bez krstarenja) doseći 1,998 milijuna tona CO₂, pri čemu će 1,768 milijuna tona CO₂ biti rezultat emisija koje proizvode posjetitelji s noćenjem, dok će dnevni posjetitelji proizvesti oko 230 milijuna tona. Time će ukupne emisije CO₂ turističkog prometa doseći udio od 23% očekivanih emisija u ukupnom prometu i 5,3% od ukupnih emisija koje će proizvesti čovjek svojim djelovanjem (37,800 milijuna tona) (slika 1).

Emisije kruzera predstavljaju bitnu stavku u ukupnim emisijama koje generira turizam. No, zbog korištenja energije na kruzerima u razne svrhe, uključujući prijevoz, smještaj, prehranu, zabavu i drugo, otežano je izoliranje emisija samo po osnovi prometa. Ipak, istraživanje Simonsena i dr. (2018) procjenjuje da se emisije CO₂ u kruzing industriji za 2016. godinu kreću u rasponu od 24 milijuna tona (niska procjena) do 30 milijuna tona (visoka procjena) CO₂, s prosjekom od 26,5 milijuna tona.

Slika 1. Ukupne emisije prometa i emisije izazvane prometom u turizmu, 2005., 2016. i 2030. godine (Mt of CO₂)

Izvor: UNWTO i International Transport Forum (ITF) (2019), *Transport-related CO₂ Emissions of the Tourism Sector – Modelling Results*, UNWTO, Madrid, str. 44.
<https://doi.org/10.18111/9789284416660>

Iako je Europska komisija 2019. godine⁴ u okviru strategije tzv. *Green Deal* usvojila paket prijedloga kako bi klimatske, energetske, zemljišne, prometne i porezne politike Europske unije učinila prikladnim za smanjenje neto emisija stakleničkih plinova za najmanje 55% do 2030. godine u usporedbi s razinama iz 1990. godine i time omogućila da Europa do 2050. postane prvi klimatski neutralan kontinent na svijetu, prognoze predviđaju da će emisije izazvane putničkim prijevozom u međunarodnom turizmu u Europi u razdoblju 2016. – 2030. godine porasti za 46%, tj. od 175 mil. tona u 2016. godini na 255 mil. tona u 2030. (UNWTO i ITF, 2019). Time će Europa (p)ostati najveći izvor emisija CO₂ u međunarodnom turizmu u odnosu na druge makroregije. Prema istom izvoru, na globalnoj razini emisije izazvane putničkim prijevozom u međunarodnom turizmu porast će u istom razdoblju za 45%.

Izvjesno je dakle da će se nakon zaustavljanja pandemije turizam relativno brzo oporaviti, te će donedavni pad emisija, očekivano, ponovno bilježiti obrnuti trend, ako ne dođe do bitnije promjene postojeće paradigme rasta.

⁴ A European Green Deal, preuzeto s: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.

Turizam i odrast

Potruga za antipodom modelu masovnog turizma dio je potrage za općim razvojnim modelom koji bi zamijenio aktualni, temeljen na stalnom rastu (slika 2). Kako ističu Koens i dr. (2018), tema masovnog turizma i problema koje on generira zaokuplja teoretičare još od 60-ih godina 20. stoljeća kulminirajući i danas aktualnim konceptima kao što su Doxeyev irridex model, razvijen 1975. godine, koji pokazuje faze kroz koje prolazi lokalno stanovništvo u kontekstu rasta turističkog prometa; Miossecov model difuzionističkog razvoja destinacije u prostoru i vremenu iz 1977. godine; Pizamov model društvenih troškova koje turizam izaziva u lokalnoj zajednici nastao 1978. godine; Apov (1992) model društvene razmjene koji sugerira da stav lokalnih stanovnika prema turizmu i njegovim učincima varira u ovisnosti o tome generira li turizam izravne koristi za njih ili ne te napose Butlerov (1980) model životnog ciklusa destinacije (Tourism Area Life Cycle). Butler (1980) uvođenjem tog koncepta nastojao je objasniti razvoj i razvojne probleme destinacije koji nastaju kad rastuća turistička potražnja prijeđe prag nosivih kapaciteta destinacije, nakon čega, uslijed izostanka prikladnih politika, nastupa razdoblje stagnacije i svekolikog urušavanja destinacije.

Brojni znanstvenici tragali su za alternativom masovnom turizmu i njegovoj ekstremnoj inačici – prekomjernom turizmu (engl. *overtourism*) iznjedrivši najrazličitije modele koji već samim nazivom ukazuju na razvojni fokus, pa se tako spominju: alternativni turizam (engl. *alternative tourism*), meki turizam (engl. *soft tourism*), ekoturizam (engl. *eco tourism*), zeleni turizam (engl. *green tourism*), etički turizam (engl. *ethical tourism*), pravedni turizam (engl. *just tourism*), prikladni turizam (engl. *acceptable tourism*), odgovorni turizam (engl. *responsible tourism*), održivi turizam (engl. *sustainable tourism*), turizam zajednice (engl. *community tourism*), turizam za siromašne (engl. *pro-poor tourism*) te stacionarni turizam (engl. *steady-state tourism*) (slika 2). Pri tome je najčešće spominjani model upravo „održivi turizam“.

Sharpley (2020) ističe da su ranija istraživanja smatrala turizam sastavnim dijelom šire strategije *održivog razvoja*, dok se posljednjih godina govori o utjecaju *održivog turizma* na razvoj. Clarke (1997) pak identificira četiri temeljna pristupa koja pokazuju kako se održivi turizam razvijao tijekom vremena:

1. pristup „polarne suprotnosti“ (engl. *Polar opposites*), koji na masovni turizam i održivi turizam gleda kao na dva zasebna entiteta, od kojih se prvi smatra lošim, a drugi poželjnim modelom razvoja;
2. pristup „kontinuumu“ (engl. *Continuum*), koji tvrdi da održivi turizam može postati masovni turizam, a masovni turizam održiviji;

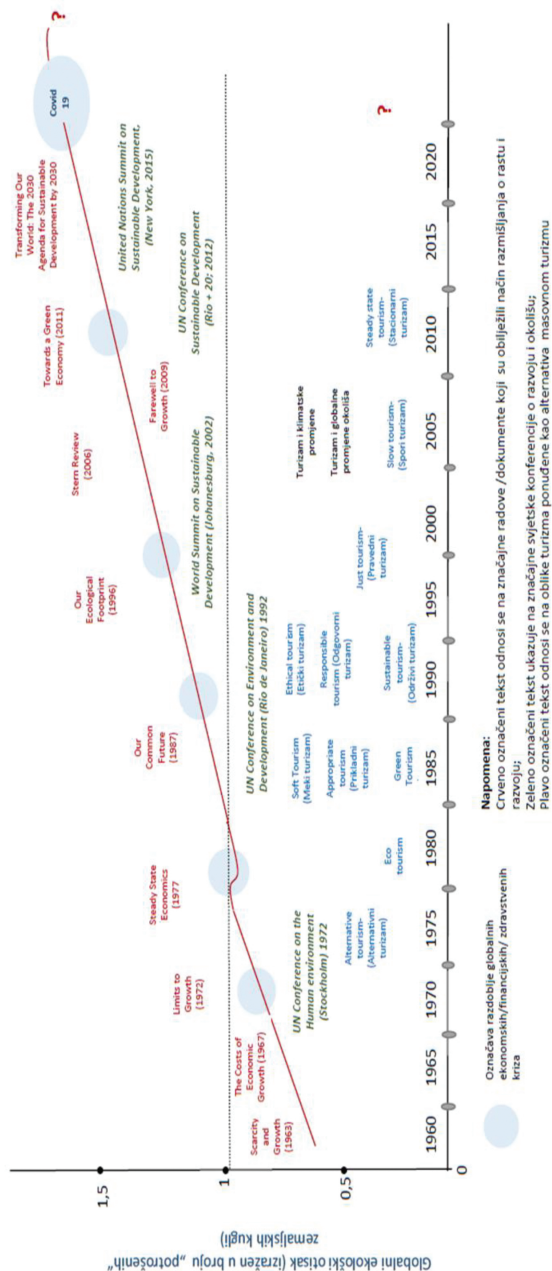
3. pristup „pokreta“ (engl. *Movement*), koji se usredotočio na operacionalizaciju cilja održivosti unutar modela masovnog turizma; i
4. pristup „konvergencije“ (engl. *Convergence*), koji je prihvatio održivi turizam kao cilj za sve vrste turizma.

Taj posljednji promiču i UNEP i UNWTO (2005) ističući da se održivi turizam ne smije promatrati kao poseban oblik turizma već bi svaki oblik turizma trebao biti održiv.

Prema Law i dr. (2017), postojećim pristupima mogu se priključiti još dva:

- prvi se bavi utjecajem klimatskih promjena na raspravu o održivom turizmu, pri čemu su mišljenja podijeljena, od onih koji tvrde da su klimatske promjene doista bile važan pokretač održivog turizma (prema Law i dr., 2017) do drugih koji smatraju da je povećani fokus na klimatske promjene doveo do zanemarivanja ostalih važnih područja, a to su ekonomska, društvena i ekološka održivost (Weaver, 2011; prema Law i dr., 2017);
- drugi pristup bavi se pojavom nove zelene ekonomije i utjecajem globalne financijske krize na raspravu o održivom turizmu.

Posljednjih godina sve veći broj autora zagovara integralni i holistički pristup izučavanju održivog turizma (Tavallae i dr., 2014; Dangi i Jamal, 2016, itd.). Idejom integralnosti i holizma prožeti su i UN-ovi ciljevi održivog razvoja (SDG) (UN, 2015), u čijoj se realizaciji turizmu pridaje važna uloga.

Slika 2. Globalni ekološki otisak i konceptualizacija rasta i bio-fizičkih kapaciteta

Izvor: prilagođeno prema Hall, C.M. (2015). Economic Greenwash: On the absurdity of tourism and green growth, u: M. V. Reddy; K. Wilkes ur., *Tourism in the green economy*. Str. 339-358. Routledge, London & New York

Australski znanstvenik Hall posebno je kritičan kad je riječ o međuodnosu turizma i ciljeva održivog razvoja. U svojem recentnom istraživanju (2019) obrušava se na stavove UNWTO-a i UNDP-a, prezentirane u dokumentu pod nazivom *Tourism and the sustainable development goals – Journey to 2030*, u kojem se ističe da uspješnost realizacije ciljeva održivog razvoja (SDG) ovisi o rastu konkurentnosti, o produktivnosti privatnog/korporativnog sektora te poboljšanom upravljanju i efikasnijoj upotrebi tehnologija u borbi protiv ekoloških, društvenih i ekonomskih problema. Hall (2019, str. 9-10) naglašava da ne vidi razloga da se uspješnost realizacije ciljeva održivog razvoja iz perspektive turizma sagledava kroz prizmu tržišno orijentiranih poslovnih modela i 'menadžerizma', a da se istovremeno zanemaruje orijentacija na šire društvene i ekološke probleme. Također ističe da poboljšanje efikasnosti u iskorištavanju resursa neće pridonijeti sveukupnoj održivosti ako brojke turističkih dolazaka nastave rasti. Kao uzrok gore opisanoj situaciji Hall (2019) navodi dominantni neoliberalni pristup, ne samo institucija kao što su UNWTO i UNDP, koje zagovaraju „financijalizaciju i marketizaciju održivog razvoja“ (str. 10), već i znanstvene zajednice, koja se nekritički postavlja prema problemu te priklanja neoliberalnom stavu zagovornika tog pristupa, jednako kao i nositelji politika, koji u konačnici implementiraju mjere koje pridonose afirmaciji gore navedenih stavova, vođeni prije svega motivom održavanja primirja s dionicima turističke ponude i potražnje. Drugim riječima, propitivanje načina funkcioniranja postojećeg modela turizma nije oportuno jer dovodi u pitanje hegemoniju postojećih ekonomskih struktura, s jedne strane onih koje pridonose rastu dohotka, zaposlenosti, inozemnih prihoda, a s druge onih koje kupnjom turističkih putovanja kanaliziraju frustracije koje generira suvremeni način života (Fletcher i Neves, 2012). Osim toga još uvijek mnogi percipiraju turizam kao skup „čistih“ djelatnosti koje su, za razliku od mnogih drugih, poglavito onih proizvodne naravi, u stanju osigurati ekološki održiviji ekonomski razvoj (Duffy, 2015).

No ako održivi turizam trenutno ne nudi optimalno rješenje problema uzrokovanih pretjeranim turističkim rastom, postavlja se pitanje što je alternativa. Tako Hall (2010), kao najžešći kritičar aktualnog koncepta održivog razvoja i zagovornik odrasta, rješenje nudi u tzv. stacionarnom turizmu (engl. *steady-state tourism*), koji definira kao „turistički sustav koji potiče kvalitativni razvoj, bez kvantitativnog rasta na štetu prirodnog kapitala“ (str. 12).

Da bi sustav stacionarnog turizma zaživio, koncept odrasta mora djelovati, nastavno na preporuke Kallisa i dr. (2018), na makrorazini i na mikro-razini. Na makrorazini potrebno je djelovati na smanjenje trošenja resursa i

proizvodnje otpada uz istovremeno povećanje kvalitete života stanovnika, dok na mikrorazini treba promicati aktivnosti poput recikliranja, dijeljenja resursa/proizvoda (engl. *sharing economy*), potrošačkih komuna, solidarne ekonomije, etičkog bankarstva itd. (D'Alisa i dr., 2013).

Hall (2010) pak predlaže dva ključna pristupa za postizanje odrasta i posljedično stacionarnog turizma, i to pristup efikasnosti (engl. *efficiency approach*) i pristup spore potrošnje (engl. *slow consumption approach*). Pristup efikasnosti zalaže se za uvođenje načela kružne ekonomije (engl. *circular economy*), za poticanje energetske učinkovitosti i ekoloških inovacija te za smanjenje emisija stakleničkih plinova. S druge strane, pristup spore potrošnje zagovara potrošački aktivizam i zelene inicijative poduzetnika i javnih politika; razvoj ekoloških standarda u svim segmentima turističke ponude, relokalizaciju, tj. stvaranje lokalnih prodajnih kanala preko kojih će lokalno proizvedena organska hrana dolaziti do stolova u najkraćem roku na korist rezidenata i turista, promicanje etične potrošnje putem etičnog i odgovornog turizma te 'nove politike potrošnje' kroz antikonzumerizam.

Pristup spore potrošnje, općenito kao i u turizmu, očigledno nije kompatibilan s kapitalističkom ekonomijom i potrošačkim društvom te njegovo zagovaranje zapravo podrazumijeva traženje rješenja izvan okvira kapitalizma (Higgins-Desbiolles i dr., 2019). Seyfi i Hall (2021) također ističu da odgovor na prekomjernu potrošnju ne smije biti usmjeren na pojedinačne akcije kojima je cilj poboljšanje učinkovitosti unutar postojećih načina proizvodnje i potrošnje već na transformaciju turističkog sustava u cjelini. Blanco-Romero (2019; prema Fletcher i dr., 2019) u tom smislu zagovara provođenje svojevrsne „deturistikacije“, odnosno prostorne i vremenske redistribucije potrošnje te snižavanje intenziteta i učinaka turizma posebno u saturiranim destinacijama, a to podrazumijeva rekonfiguraciju, reorganiziranje i redefiniranje turističke industrije te dovođenje interesa lokalnih zajednica i ekosustava u fokus interesa. Milano i dr. (2019b) razvili su koncept 5D, koji podrazumijeva desezonalizaciju, dekongestiranje, decentralizaciju, diversifikaciju i *deluxe* turizam, kao skup politika za rješavanje problema prekomjernog turizma, odnosno za ograničavanje rasta. Pri tome navode i niz mjera nužnih za operacionalizaciju tog cilja, i to:

- uspostavljanje moratorija na rast;
- obvezu izrade integralnih planova upravljanja prirodnim i izgrađenim ekosustavima;
- uvođenje ekoporeza i drugih pristojbi na smještaj ili putovanja u turističke svrhe;

- ograničavanje kapaciteta prometne infrastrukture (zračne luke, nautičke luke, autoceste, itd.) ili objekata (npr. igrališta za golf, skijaške staze, marine, objekti za smještaj);

a navedenim mjerama mogu se pribrojiti i prethodno elaborirane mjere koje je u Barceloni predložio pokret za odrast, kao što su demarketing, promjene lokalnog zakonodavstva i dr. (Milano i dr., 2019b, str. 13).

Ipak, takve mjere mogu prouzročiti da destinacija postane skuplja, a time i elitnija. Na taj način obuzdavamo rast turizma, ali u korist najbogatijih, čime dovodimo u pitanje društvenu pravednost samih mjera i realiziranih ishoda. S druge strane, usprkos zahtjevima lokalnih zajednica i aktivista za smanjenjem broja posjetitelja (primjer Barcelone, Venecije, Berlina, Kopenhagena i drugih), još se uvijek većina destinacija, kako u inozemstvu tako i u Hrvatskoj, ne želi odreći rasta, što bi pak trebao biti prvi korak u ostvarenju stanja stacionarnog turizma (Seyfi i Hall, 2021). Štoviše, u Hrvatskoj, gdje postoji svojevrsna „opsjednutost“ rastom, uvođenje restriktivnih mjera radi ograničavanja rasta turističke ponude ili potražnje nije politički oportuno jer bi, zbog prevelike oslonjenosti lokalne (i nacionalne) ekonomije na turizam, prije svega kroz institut privatnog iznajmljivanja, takve mjere vodile padu popularnosti političkih opcija koje bi se ‘drznule’ krenuti s takvim inicijativama. Drugim riječima, iako se za vrijeme pandemijske krize intenzivno razglabalo o nužnosti (čak i izvjesnosti) redefiniranja prevladavajućeg modela razvoja turizma, sve je očitiije da (barem u Hrvatskoj) do takvog scenarija u skoro vrijeme zasigurno neće doći.

Bilo bi stoga nužno osvijestiti činjenicu da redefiniranjem razvojnog modela turizam ne mora izgubiti svoju važnu ulogu u lokalnom i nacionalnom gospodarstvu. No, da bi se to dogodilo, potrebno je temeljito istražiti načine na koje bi se realizirale institucionalne, strukturne i bihevioralne transformacije turizma radi jačanja njegova doprinosa općem blagostanju lokalne zajednice. Seyfi i Hall (2021) u tom se kontekstu zalažu za trajnu edukaciju i podizanje svijesti među svim turističkim dionicima o potrebi radikalnog zaokreta u načinu razmišljanja pri čemu bi se fokus interesa usmjerio na transformaciju načina i sadržaja potrošnje, uz aktivnu ulogu države u poticanju tih procesa putem zakonodavnih, fiskalnih i drugih mjera.

Zaključak

Brzo i neravnomjerno širenje turizma od 80-ih godina 20. stoljeća, uzrokovano brojnim socio-ekonomskim i tehnološkim promjenama, odvijalo se paralelno s porastom socijalnog nezadovoljstva uslijed prekomjernog turizma koji je pogodio posebno velike gradove u svijetu. Usprkos globalnim naporima da se postigne održivi razvoj općenito, kao i održivi turizam, to ne samo da se nije dogodilo već su se problemi zapravo i uvećali, napose u području ekologije. Aktualni koncept održivog razvoja naime pokazao se suštinski kontradiktoran, jer i dalje zagovara rast, pažljivo umotan u zahtjev za primjenom sofisticiranih tehnologija koje će 'ozeleniti' sveukupno poslovanje, a time i smanjiti pritisak na resurse. U tom kontekstu sve su češći zahtjevi za globalnom promjenom paradigme rasta, kojom se želi uzdrmati same temelje kapitalističkog obrasca proizvodnje i potrošnje.

Taj zahtjev proteže se, dakako, i na sam turizam, koji se u svojem dosadašnjem razvoju afirmirao kao čisto konzumeristički pokret koji nemilo troši vlastitu supstancu.

Svjesni tih okolnosti, kao i činjenice da se u mnogim gradovima, poput Barcelone, Kopenhagena, Leipziga i drugih, već šire inicijative za uspostavljanje stacionarne ekonomije, moramo se upitati jesmo li i mi kao društvo i kao pojedinci spremni suočiti se s problemima koje generira stalni rast, kako u turizmu tako i u ekonomiji općenito, te pokrenuti promjene. Jesmo li se spremni odreći dijela vlastitog profita, odnosno zadovoljstva, u korist zajedničkih dugoročnih ciljeva (pravednosti, općeg blagostanja, neškodljivih poslovnih praksi, itd.) koje zagovara pristup odrasta? Imamo li snage kao društvo i kao pojedinci prestati s ekonomskom fetišizacijom turizma i zalagati se za njegovu (re)humanizaciju? Odgovori na ta pitanja nisu jednostavni, jer nas tjeraju na odmak od tradicionalnih, „na vlastitu korist okrenutih“ obrazaca ponašanja. No, koliko se god ideja odrasta činila utopijskom, njezina globalna afirmacija samo je pitanje vremena. Uostalom, kako ističe Blewitt (2017) u knjizi *Razumijevanje održivog razvoja*, već sada svjedočimo raznim praktičnim utopijama poput ekosela i ekogradova te raznih drugih održivih, intencionalnih ili alternativnih oblika zajednica u kojima se na različite načine implementiraju načela odrasta.

Literatura

- Adelman, S. (2017). The sustainable development goals: Anthropocentrism and neoliberalism. U D. French i L. Kotze (Ur.), *Sustainable development goals: Law, theory and implementation* (str. 15-40). Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781786438768.00008>
- Ančić, B. i Domazet, M. (2015). Potential for degrowth: Attitudes and behaviours across 18 European countries. *Teorija in praksa*, 52(3), 456-475.
- Andriotis, K. (2018). Degrowth in tourism: Conceptual, theoretical and philosophical issues. CABI. <https://doi.org/10.1079/9781786392787.0000>
- Ap, J. (1992). Residents' perceptions on tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 19(4), 665-690. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(92\)90060-3](https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90060-3)
- Bertocchi, D., Camatti, N., Giove, S. i van der Borg, J. (2020). Venice and overtourism: Simulating sustainable development scenarios through a tourism carrying capacity model. *Sustainability*, 12(2), 512. <https://doi.org/10.3390/su12020512>
- Bićanić, I. i Deskar-Škrbić, M. (2020). B2B2 9: Endogeni modeli rasta – o proizvodnji ideja u gospodarstvu. *Ekonomski Lab*. <https://arhivanalitika.hr/blog/b2b2-9-endogeni-modeli-rasta-o-proizvodnji-ideja-u-gospodarstvu/>
- Blewitt, J. (2017). *Razumijevanje održivog razvoja*. Naklada Jesenski i Turk i Visoka škola međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjöld.
- Brkić, L. (1994). Teorije rasta konkurentna prednost zemalja i gospodarska politika. *Društvena istraživanja*, 3(1), 107-120.
- Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources. *The Canadian Geographer*, 24(1), 5-12. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.1980.tb00970.x>
- Capasso, M. (2021). Degrowth or green growth: A reflection on the recent public discourse in Norway. *Sustainability* 13(2), 698. <https://doi.org/10.3390/su13020698>
- Capocchi, A., Vallone, C., Amaduzzi, A. i Pierotti, M. (2020). Is 'overtourism' a new issue in tourism development or just a new term for an already known phenomenon? *Current Issues in Tourism*, 23(18), 2235-2239. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1638353>
- Cheung, K. S. i Li, L. H. (2019). Understanding visitor-resident relations in overtourism: developing resilience for sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(8), 1197-1216. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1606815>
- Clarke, J. (1997). A framework of approaches to sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 5(3), 224-233. <https://doi.org/10.1080/09669589708667287>
- D'Alisa, G., Demaria, F. i Cattaneo, C. (2013). Civil and uncivil actors for a degrowth society. *Journal of Civil Society*, 9(2), 212-224. <https://doi.org/10.1080/17448689.2013.788935>

- Daly, H. E. (1971). In defense of a steady-state economy. *American Journal of Agricultural Economics*, 54(5), 945-954. <https://doi.org/10.2307/1239248>
- Daly, H. E. (1992). *Steady-state economics*. Earthscan Publications Ltd.
- Daly, H. E. (2002). Reconciling the economics of social equity and environmental sustainability. *Population and Environment*, 24(1), 47-53. <https://doi.org/10.1023/A:1020177709985>
- Daly, H. E. (2008). Growth and development: Critique of a Credo. *Population and Development Review*, 34(3), 511-518. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2008.00234.x>
- Dangi, T. i Jamal, T. (2016). An integrated approach to “sustainable community-based tourism.” *Sustainability*, 8(5), 475. <https://doi.org/10.3390/su8050475>
- Doxey, G. V. (1975). *A causation theory of visitor-resident irritants: Methodology and research inferences, the impact of tourism*, Sixth Annual Conference Proceedings of The Travel Research Association. Bureau of Economic and Business Research, University of Utah.
- Duffy, R. (2015). Nature-based tourism and neoliberalism: Concealing contradictions. *Tourism Geographies*, 17(4), 1-15. <https://doi.org/10.1080/14616688.2015.1053972>
- Fletcher, R. (2011). Sustaining tourism, sustaining capitalism? The tourism industry's role in global capitalist expansion. *Tourism Geographies*, 13(3), 443-461. <https://doi.org/10.1080/14616688.2011.570372>
- Fletcher, R. i Neves, K. (2012). Contradictions in tourism: The promise and pitfalls of ecotourism as a manifold capitalist fix. *Environment and Society*, 3(1). <https://doi.org/10.3167/ares.2012.030105>
- Fletcher, R., Murray Mas, I., Blanco-Romero, A. i Blázquez-Salomet, M. (2019). Tourism and degrowth: An emerging agenda for research and praxis. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(12), 1745-1763. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1679822>
- Friedlingstein, P., Jones, M. W., O'Sullivan, M., Andrew, R. M., Hauck, J., Peters, G. P., Peters, W., Pongratz, J., Sitch, S., Le Quéré, C., Bakker, D. C. E., Canadell, J. G., Ciais, P., Jackson, R. B., Anthoni, P., Barbero, L., Bastos, A., Bastrikov, V., Becker, M., ... Zaehle, S. (2019). Global Carbon Budget 2019, *Earth Systems Scientific Data*, 11, 1783-1838. <https://doi.org/10.5194/essd-11-1783-2019>
- Georgescu-Roegen, N. (1971). *The entropy law and the economic process*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674281653>
- Hall, C. M. (2009). Degrowing tourism: Décroissance, sustainable consumption and steady state tourism. *Anatolia*, 20(1), 46-61. <https://doi.org/10.1080/13032917.2009.10518894>

- Hall, C. M. (2010). Changing paradigms and global change: from sustainable to steady state tourism, *Tourism Recreation Research*, 35(2), 131-145. <https://doi.org/10.1080/02508281.2010.11081629>
- Hall, C. M. (2015). Economic greenwash: On the absurdity of tourism and green growth. U M. V. Reddy i K. Wilkes (Ur.), *Tourism in the green economy* (str. 339-358). Routledge.
- Hall, C. M. (2016). Chapter 6 – The challenges of changing the paradigms, regimes and structures of low carbon mobility. U D. Hopkins i J. Higham (Ur.), *Low carbon mobility transitions*. Goodfellow Publishers. <https://doi.org/10.23912/978-1-910158-64-7-3305>
- Hall, C. M. (2019). Constructing sustainable tourism development: The 2030 agenda and the managerial ecology of sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(7), 1044-1060. <https://doi.org/10.1080/09669582.2018.1560456>
- Hall, C. M., Scott, D. i Gössling, S. (2020). Pandemics, transformations and tourism: Be careful what you wish for. *Tourism Geographies*, 22(3), 577-598. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1759131>
- Higgins-Desbiolles, F. (2018). Sustainable tourism: Sustaining tourism or something more? *Tourism Management Perspectives*, 25, 157-160. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.11.017>
- Higgins-Desbiolles, F., Carnicelli, S., Krolkowski, C., Wijesinghe, G. i Boluk, K. (2019). Degrowing tourism: Rethinking tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(12), 1926-1944. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1601732>
- Kallis, G., Kostakis, V., Lange, S., Muraca, B., Paulson, S. i Schmelzer, M. (2018). Research on degrowth. *Annual Review of Environment and Resources*, 43(1), 291-226. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102017-025941>
- Kerschner, C. (2010). Economic degrowth vs. steady-state economy. *Journal of Cleaner Production*, 18(6), 544-551. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2009.10.019>
- Koens, K., Postma, A. i Papp, B. (2018). Is overtourism overused? Understanding the impact of tourism in a city context. *Sustainability*, 10(12), 4384. <https://doi.org/10.3390/su10124384>
- Lalicic, L. (2019). Solastalgia: An application in the overtourism context. *Annals of Tourism Research*, 82, 102766. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2019.102766>
- Latouche, S. (2009). *Farewell to Growth*. Polity Press.
- Law, A., DeLacy, T. i McGrath, G. M. (2017). A green economy indicator framework for tourism destinations. *Journal of Sustainable Tourism*, 25(10), 1434-1455. <https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1284857>
- Lenzen, M., Sun, Y.-Y., Faturay, F., Ting, Y.-P., Geschke, A. i Malik, A. (2018). The carbon footprint of global tourism. *Nature Climate Change*, 8(6), 522-528. <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0141-x>

- Mandić, A. (2020). Optimisation of tourism development in destinations: An approach used to alleviate the impacts of overtourism in the Mediterranean region. U A. Spenceley (Ur.), *Handbook for sustainable tourism practitioners: The essential toolbox*. Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781839100895.00028>
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. i Behrens, W.W. (1972). *Limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. Universe Books. <https://doi.org/10.1349/ddlp.1>
- Mihalic, T. (2020). Conceptualising overtourism: A sustainability approach. *Annals of Tourism Research*, 84, 103025. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103025>
- Milano, C., Novelli, M. i Cheer, J. M. (2019a). Overtourism and tourismphobia: A journey through four decades of tourism development, planning and local concerns. *Tourism Planning and Development*, 16(4), 353-357. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1650054>
- Milano, C., Novelli, M. i Cheer, J. M. (2019b). Overtourism and degrowth: A social movements perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(12), 1857-1875. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1650054>
- Miossec, J. (1977). Un modèle de l'espace touristique. *L'espace géographique*, 6(1), 41-48. <https://doi.org/10.3406/spgeo.1977.1690>
- Mosedale, J. (2016). Neoliberalism and the political economy of tourism: Projects, discourses and practices. U J. Mosedale (Ur.), *Neoliberalism and the political economy of tourism*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315597782>
- Petrić, L. i Mandić, A. (2021). Governance and management of protected areas in the era of overtourism. U A. Mandić i L. Petrić (Ur.), *Mediterranean protected areas in the era of overtourism, challenges and solutions*. Springer Nature Switzerland AG. https://doi.org/10.1007/978-3-030-69193-6_2
- Pizam, A. (1978). Tourism impacts: The social costs to the destination community as perceived by its residents. *Journal of Travel Research*, 16(4), 8-12. <https://doi.org/10.1177/004728757801600402>
- Postma, A. (2013). When the tourists flew. U *Critical encounters in the development of tourism*; Groningen: s.n.; University of Groningen, The Netherlands. ISBN 978-90-367-6213-7.
- Puljiz, J. (2010). Teorije regionalnog razvoja u ekonomskoj literature. *Titius*, 3(3), 63-82.
- Romer, D. (1996). *Advanced Macroeconomics*. McGraw-Hill advanced series in economics. McGraw-Hill Companies.
- Seraphin, H., Sheeran, P. i Pilato, M. (2018). Over-tourism and the fall of Venice as a destination. *Journal of Destination Marketing and Management*, 9, 374-376. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2018.01.011>
- Seyfi, S. i Hall, C. M. (2021). COVID-19 pandemic, tourism and degrowth. U C. M. Hall, L. Lundmark i J. J. Zhang (Ur.), *Degrowth and tourism: New perspectives on tourism entrepreneurship, destinations and policy*. Routledge.

- Sharples, R. (2020). Tourism, sustainable development and the theoretical divide: 20 years on. *Journal of Sustainable Tourism*, 28(11), 1932-1946. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1779732>
- Simonsen, M., Walnum, H. J. i Gössling, S. (2018). Model for estimation of fuel consumption of cruise ships. *Energies*, 11(5), 1-29. <https://doi.org/10.3390/en11051059>
- Tavallae, S., Asadi, A., Abya, H. i Ebrahimi, M. (2014). Tourism planning: An integrated and sustainable development approach. *Management Science Letters*, 4(12), 2495-2502. <https://doi.org/10.5267/j.msl.2014.11.008>
- Todaro, M. P. i Smith, S. C. (2006). *Ekonomski razvoj*, (prijevod) Šahinpašić, Sarajevo.
- UN (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for sustainable development*. <https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>.
- UNDP (2020). *Emissions gap report 2019*. UNEP, Nairobi. <https://www.unenvironment.org/emissions-gap-report-2020>.
- UNDP i UNWTO (2012). *Tourism in the green economy—background report*. UNWTO, Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284414529>
- UNEP i UNWTO (2005). *Making tourism more sustainable – A guide for policy makers*.
- UNWTO (2009). *Roadmap to recovery*. http://www.unwto.org/media/news/en/press_det.php?id=4181&idioma=E.
- UNWTO (2018). 'Overtourism'? – *Understanding and managing urban tourism growth beyond perceptions, Executive summary*. World Tourism Organization (UNWTO); Centre of Expertise Leisure, Tourism & Hospitality; NHTV Breda University of Applied Sciences and NHL Stenden University of Applied Sciences. <https://doi.org/10.18111/9789284420070>
- UNWTO (2019). *World tourism highlights 2018*. Madrid. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>.
- UNWTO (2020a). *World Tourism Barometer*, Volume 18, Issue 7, December 2020. <https://www.unwto.org/world-tourism-barometer-n18-january-2020>.
- UNWTO (2020b). *Impact of COVID-19 on global tourism made clear as UNWTO counts the cost of standstill*, 28 July. <https://www.unwto.org/news/impact-of-covid-19-on-global-tourism-made-clear-as-unwto-counts-the-cost-of-standstill>.
- UNWTO i International Transport Forum (2019). *Transport-related CO2 Emissions of the tourism sector – Modelling results*. UNWTO, Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284416660>
- UNWTO i UNDP (2017). *Tourism and the sustainable development goals – Journey to 2030*. Madrid, UNWTO.

- UNWTO i UNEP (2008). *Climate change and tourism – Responding to global challenges*. UNWTO, Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284412341>.
- World Bank (2008). *The growth report: Strategies for sustained growth and inclusive development*. Washington, DC: xiii + 180 p. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6507/449860PUB0Box3101OFFICIAL0USE0ONLY1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-7491-7>
- World Bank (2019). *Air transport, passengers carried*. World Bank Data. <https://data.worldbank.org/indicator/IS.AIR.PSGR>.
- WTTC (2021). *Global economic impacts and trends 2021*. <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2021/Global%20Economic%20Impact%20and%20Trends%202021.pdf?ver=2021-07-01-114957-177>.

PANDEMIJA I TURIZAM: POGLED NA MOGUĆU PROMJENU RAZVOJNOG SMJERA U HRVATSKOJ

Sažetak

U radu se raspravlja o turističkom poslovanju u uvjetima pandemije bolesti COVID-19 koja se smatra rizikom velikih razmjera. Zbog toga se pandemija promatra iz teorijske perspektive katastrofa i kriza. Turističko je poslovanje u bitnom ovisno o sigurnosti, a turizam kao uslužni sektor u velikoj mjeri ovisi o mogućnosti fizičkog kontakta. Zbog toga pandemija bolesti COVID-19 uzrokuje krizu turističke potražnje, a u duljem razdoblju i ponude. Izlazak iz krize može biti dugotrajan, stoga evolucijskog karaktera, a moguće je da će on, osobito u Hrvatskoj, revitalizirati koncepte održivog i odgovornog turizma. Proces oporavka bit će također u bitnome određen uključivanjem digitalne transformacije u sve vidove turističkog poslovanja, jer se digitalizacija pokazala kao alat otpornosti u svim tipovima poslovanja.

Cljučne riječi: turizam; poslovanje; pandemija; katastrofa; kriza; oporavak; digitalna transformacija

Pristup problemu

Pandemija bolesti COVID-19 bez sumnje je najznačajniji globalni fenomen 21. stoljeća. Pandemija je paralizirala globalnu mobilnost, masovna događanja, političke procese i obična druženja. Taj razorni učinak na „društvenost“ drastično je pogodio cjelokupnu svjetsku ekonomiju, a osobito turističku industriju. Prema tekućim procjenama, turizam je u 2020. godini izgubio 142,6 milijuna radnih mjesta, 3,815 milijardi USD prihoda te 65% međunarodnih i 33% domaćih turističkih dolazaka (WTTC, 2021). Ono što karakterizira globalna turistička kretanja karakterizira i kretanja u hrvatskom turizmu. Prema relevantnim izvorima, hrvatski je turizam u 2020. godini doživio pad od 47% u broju dolazaka te pad od 39% u broju noćenja (Benko i dr., 2020). Iako pad u Hrvatskoj nije bio tako silovit kao na globalnoj razini, ipak je bio jak te je znatno utjecao na pad udjela turizma u hrvatskom BDP-u u 2020. godini.

Izostanak kontrole pandemije sugerira da stanje u 2021., pa čak ni u 2022. godini neće biti takvo da se globalna turistička potražnja vrati na razinu iz 2019. godine. S druge strane, u ovom je trenutku jasno da su turističke industrije u brojnim zemljama paralizirane jer su osjetljive na vanjske događaje zbog svoje globalne prirode i činjenice da se supstancijalno oslanjaju na stanje društvene sigurnosti (Ritchie, 2004).

Istraživanja iz područja ekoloških i društvenih znanosti pokazuju da je izgradnja svijesti o problemu i spremnost na adresiranje problema prvi korak u stvaranju *otpornosti* na vanjske društvene stresove koji stvaraju paralize u pojedinim tipovima aktivnosti (Berkes, 2007). Stoga je u ovom trenutku bitno otvoriti prostor promišljanju turističkog razvoja iz novih perspektiva, jer se čini da (bez svježih ideja) neće biti lako prevladati postojeće stanje. Budući da je Hrvatska visokoovisna o turizmu (European Commission, 2020), bitno je u uvjetima mogućih višegodišnjih i/ili čestih prekida masovnih turističkih tokova razmotriti dublji karakter pandemijskog utjecaja na turistička kretanja i propitati slojevite učinke koje tvrdokornost pandemije može imati na turističko poslovanje kakvo se dosad poznavalo.

Kako se sada u Hrvatskoj nesumnjivo nalazimo u razdoblju svojevrsnog turističkog *timeouta* (za koji se zasad ne može predvidjeti koliko će trajati), tri se pitanja nameću kao ključna: a) kako razumjeti utjecaj pandemije na turizam? b) koji vanjski utjecaji mogu strateški odrediti postpandemijska turistička kretanja? i c) kako bi se možda mogao promijeniti dosadašnji (neodrživ) model stalnog rasta turističke potražnje?.

Kako razumjeti utjecaj pandemije na turizam?

Polazeći od spoznaje da kriza utječe na sustave tako da ugrožava njihove temeljne postavke, dok je katastrofa situacija u kojoj se događa drastična promjena na koju postojeći sustavi imaju malu ili nikakvu kontrolu, može se reći da je, iz turističke perspektive, pandemija bolesti COVID-19 istovremeno prirodna (ako se promatra izvor pandemije) i sociopolitički proizvedena katastrofa (ako se promatra ekonomski razvoj kroz upravljanje pandemijom) (Zenker i Kock, 2020). Krize i katastrofe smatraju se u teoriji rizicima velikih razmjera (Ritchie i Jiang, 2019). Poznato je i da je turistička industrija osjetljiva na krize i katastrofe jer se njezino poslovanje oslanja na stanje *društvene i prirodne sigurnosti* (Ritchie, 2004; Cró i Martins, 2017). Budući da je očito da postojeći sustavi nemaju kontrolu ni nad širenjem ni nad kontrolom pandemije, jasno je da situacija u kojoj se nalazimo stvara višestruke lance kriza u svim vidovima života i poslovanja, a za turizam je najznačajnija kriza turističke potražnje.

Zasad je vidljivo da dva ključna elementa utječu na karakter krize turističke potražnje, a to su: a) dužina i tip zatvaranja koji vanjski sustavi nameću turističkoj mobilnosti i turističkoj interakciji i b) utjecaj zatvaranja na individualnu diskrecijsku potrošnju. I dok je zatvaranje samo po sebi udarac na supstancijalni karakter turističkog poslovanja jer su turističke djelatnosti uslužnog karaktera, važno je naznačiti da diskrecijska potrošnja pada zbog negativnih stopa rasta uvjetovanih globalnim društvenim zatvaranjima, što za turizam proizvodi učinak sličan financijskoj krizi iz 2008. godine (Campos-Soria i dr., 2015). Takav karakter krize *potražnje* upućuje na mogućnost prelijevanja krize i na stranu *ponude*. Kriza *ponude* prvenstveno se može iskazati kroz ciklički rast nezaposlenosti unutar svih međusobno povezanih dijonika turističke ponude, a u srednjoročnom razdoblju i kao lomljenje vrijednosnog lanca ponude. Duže trajanje cikličke nezaposlenosti može proizvesti i strukturnu nezaposlenost (Diamond, 2013) i/ili prelazak radne snage u druge sektore (Lilien, 1982). U navedenim slučajevima oporavak od katastrofe i krize bit će dugotrajan i u njega će se morati uložiti puno znanja i truda.

Istraživanja pokazuju da je u znanstvenoj literaturi najveći broj radova povezanih s katastrofama i krizama u turizmu posvećen temi „odgovor i oporavak“, da je znatno manji broj radova posvećen problemu „pripremljenosti na katastrofe i krize“ te da je najmanje znanstvenog interesa posvećeno temama koje se bave kako pripremljenošću tako i oporavkom od katastrofa i kriza (Ritchie i Jiang, 2019). Zbog toga je jasno da znanost trenutno nema testiranih odgovora na izlazak iz turističke krize, pa je otvorena rasprava o mogućim smjerovima oporavka više nego dobrodošla.

Iako u turizmu kao uslužnoj industriji ništa ne može nadomjestiti fizički kontakt, dosadašnje iskustvo pokazuje da su u tijeku pandemije mnogi sustavi opstali zbog toga što su se digitalizirali, odnosno zbog toga što su rano započeli proces digitalne transformacije (Dunleavy i dr., 2006). Budući da je prilično izvjesno da će pandemija proizvesti duža razdoblja smanjenja mobilnosti i da će pojačati brzinu globalne digitalne transformacije kao elementa otpornosti svih sustava zahvaćenih pandemijskom katastrofom, razložno je izložiti mogući pogled na to kako ta dva fenomena mogu utjecati na promjenu tradicionalnih oblika turističkog poslovanja i modela razvoja turizma. To je osobito bitno za Hrvatsku, jer dosadašnja kretanja pokazuju da Hrvatska, u odnosu na druge turističke zemlje, pokazuje veću otpornost na krizu od drugih (Benko i dr., 2020).

Mogući utjecaj smanjivanja mobilnosti i digitalne transformacije na tradicionalni model razvoja turizma (u Hrvatskoj)

Razumijevajući nalaze istraživanja recentnih znanstvenih radova koja pokazuju da patogene ugroze bitno utječu na ponašanje ljudi i da u tim uvjetima ljudi izbjegavaju masovnost (Wang i Ackerman, 2019) te da je međunarodne turističke tokove, jednom kad se oni prekinu, teže ponovno vratiti u pogon (Hall i dr., 2020), razložno je pretpostaviti da će produljena neizvjesnost koju uzrokuje patogeno stanje *globalnog* društva i teškoće u *kontroli* pandemije utjecati na smanjivanje i promjenu kvalitete turističke potražnje.

Samo se po sebi razumije da smanjenje globalne turističke potražnje i promjena njezine kvalitete mora imati velik utjecaj i na hrvatske turističke destinacije. Dva su direktna učinka smanjivanja globalne potražnje u Hrvatskoj: a) smanjivanje broja dolazaka u destinacije visokoovisne o avionskom prijevozu i kruzerskom turizmu i b) preferiranje destinacija dostupnih automobilom i plovilima manjeg kapaciteta. U tim se uvjetima može dogoditi da promjene u turističkim tokovima neke destinacije na sjevernom Jadranu osjete manje, a destinacije na južnom Jadranu više jer faktor dostupnosti može biti presudan za posjećenost pojedinih destinacija. Tako jedan od mogućih ishoda ugroze u Hrvatskoj može biti različit učinak krize potražnje u pojedinim destinacijama.

S druge strane valja imati na umu da će se sve destinacije u svijetu, pa tako i Hrvatskoj, morati suočiti s vjerojatnom promjenom preferencija turističke potražnje. Od svih mogućih promjena preferencija turističke potražnje do kojih može doći pod utjecajem pandemije, čini se da je ona najvažnija povezana s prostornom komponentom, tj. potrebom da se fizička distanca još neko duže vrijeme pokaže presudnom za održavanje sigurnosti društvene dinamike. U tim će uvjetima, upravo zbog promjena u preferencijama turističke potražnje, utvrđivanje potrebe određene fizičke distance (kao stalnog obilježja turističkog poslovanja) postati obavezan uvjet za *održavanje* poslovanja. Taj tip promjene nesumnjivo sugerira potrebu smanjivanja popunjenosti i povećanja slobodnog prostora u svim elementima vrijednosnog lanca turističke ponude. Zbog takve bi situacije sve destinacije, bez obzira na dostupnost, morale proći kroz transformativne procese na razini lokalnih vrijednosnih lanaca ponude. Ne treba posebno naglašavati da bi, u tom slučaju, transformativni procesi spontano išli u smjeru afirmacije održivog razvoja turizma (Grofelnik, 2019).

U tom je kontekstu moguće zamisliti da će sve destinacije koje se žele prilagoditi novim uvjetima morati otvoriti proces umanjivanja postojećeg turi-

stičkog opterećenja i započeti proces „rebrandiranja“, jer će postojeći „brend“ biti potrebno upotpuniti atributima vezanim za protupandemijske standarde poslovanja. U tim procesima može doći do promjena u kreiranju ponude i odmaka od tradicionalnih oblika masovnog smještaja i masovnih doživljaja. To u Hrvatskoj konkretno može značiti da će se npr. manje puniti koncentrirani, a više difuzni tipovi smještaja te da će se više posjećivati manifestacije na kojima je posjetitelje moguće držati na odgovarajućoj fizičkoj distanci od onih masovnih kao što je npr. splitska Ultra. To znači i da će se možda više cijeliti zabava koja se provodi u kontroliranim uvjetima fizičke distance no ona koja se, recimo, dosad odvijala na paškoj plaži Zrče.

Ako se pokaže da će održavanje fizičke distance postati trajna preferencija turističke potražnje, može doći i do promjene investicijske dinamike u turističkom poslovanju na način da se interes za investiranje u „čvrste“ objekte prometne u interes za investiranje u „mobilne“ objekte, što bi moglo stubokom promijeniti perspektive cjelokupnog sektora u dugoročnom razdoblju. Iako neki autori dvoje o takvom scenariju jer tvrde da će interes kapitala takve transformacije zaustaviti (Hall i dr., 2020), ipak postoje i autori koji su svjesni da će se turističko poslovanje u cijelom svijetu morati pripremiti za dubok zaokret jer su obuhvat i trajanje pandemije takvi da se izlaz iz krize potražnje koju ona proizvodi ne vidi baš jednostavno. Zbog toga se u znanstvenim raspravama tematiziraju *izgradnja otpornosti* na krize i katastrofe kroz perspektivu dinamičkog kapaciteta (Jiang i dr., 2019), *menadžment katastrofa i kriza u turizmu* (Ritchie i Jiang, 2019), ili se pledira za razvoj novih *istraživačkih programa u turizmu povezanih s krizama i katastrofama* (Zenker i Kock, 2020).

U svim se spomenutim radovima postojeća situacija shvaća vrlo ozbiljno te se sugerira da je svjetska turistička industrija na svojevrsnoj prekretnici. S obzirom na višeslojnost i ozbiljnost kojom gore navedeni autori tematiziraju utjecaj pandemije na turizam, za ovaj je rad bitno napomenuti da sve navedene perspektive uzimaju kao pretpostavku *duže vrijeme* potrebno za oporavak i izgradnju turističke otpornosti na krize i katastrofe. Citat koji slijedi najjasnije dočarava *evolucijsku* perspektivu oporavka u tri faze: „Prva faza (naslijeđe) je percepcija jednostavnog i statičkog operativnog okoliša prije nego li je nastupio poremećaj. Druga faza (varijacija) je kratkoročno razdoblje nakon što se dogodio poremećaj kad je potrebna adaptacija i transformacija za organizacijski oporavak. (...) U toj fazi je bitno naučiti naći i upotrebljavati resurse kako bi se stvorile nove operacijske rutine i ponašanja. Treća faza (izbor i novo naslijeđe) je dugoročno razdoblje nakon poremećaja kad su se odgovarajuće promjene dogodile i prenijele u nove organizacijske rutine kako bi se ot-

pornost postigla nakon nekoliko krugova selekcijskog postupka.“ (Jiang i dr., 2019, str. 888) Očito proces oporavka i izgradnje otpornosti predstavlja kombinaciju različitih procesa: a) adaptacije, b) transformacije, c) selekcije i d) promjene rutine, što znači da će se oporavak *učiti* kroz proces *selekcije*.

Bez namjera da se dalje analiziraju modeli izgradnje otpornosti turizma na katastrofe i krize, moguće je iz dosad izloženog pretpostaviti da će *adaptacija* na *smanjenje* turističke potražnje u Hrvatskoj imati *prostorne* posljedice. Bude li proces *adaptacije* išao u smjeru održivosti, može se zamisliti *transformacija* u kojoj se napušta koncept *destinacije* usmjerene prvenstveno na dobrobit turista i revitalizacija koncepta *mjesta* usmjerenog na kvalitetu života *stalnog* i *povremenog* stanovništva. Takav tip *adaptacije* i *transformacije* može u Hrvatskoj, koja se do izbijanja pandemije borila s problemima tzv. *prekomjernog turizma* (Goodwin, 2017), imati brojne pozitivne rezultate, a oni uključuju: a) afirmaciju razvoja „turizma utemeljenog u mjestu“ (Romão, 2108), b) jače senzibiliziranje aktera turističkog procesa na koncept usluga ekosustava i posebno dimenzije „osjećaj za mjesto“ (Poljanec-Borić i dr., 2018) i c) premještanje fokusa s koncentriranja turističkih doživljaja na disperziranje doživljaja, a time i promjenu tradicionalne turističke sezonalnosti, ali i tradicionalnih turističkih ruta (Urry, 1990).

U tim je uvjetima moguće očekivati da će izvanjski pritisak pandemije koji uvjetuje redukciju mobilnosti i smanjenje potražnje istovremeno i senzibilizirati aktere vrijednosnog lanca turističke ponude za značaj *mjesta*, *krajobraza* i *teritorija* u odnosu na značaj *destinacije*, a to znači da bi se turizam zbog utjecaja pandemije mogao vratiti modelima održivog i odgovornog razvoja turizma. Nema nikakve dvojbe da bi prihvaćanje takvih *adaptacijskih* i *transformativnih* procesa kao načina stvaranja otpora na katastrofe te oporavka od krize izrazito pogodio Hrvatskoj jer se odavno smatra da je održivo i odgovorno razvijanje turizma u Hrvatskoj izvor konkurentske prednosti (Institut za turizam, 2012).

No preoblikovanje ponude na temeljima *mjesta*, *krajobraza* i *teritorija* nije jedino o čemu bi u Hrvatskoj valjalo voditi računa planirajući izlazak iz krize. Naime, u svijetu se pod utjecajem pandemije utvrđuje digitalna transformacija, a ona podrazumijeva integraciju digitalne tehnologije u sve aspekte poslovanja i svakodnevnog života. Stoga će i intenzitet digitalne transformacije biti usko povezan s konkurentnošću nacionalnih gospodarstava (Dunleavy i dr., 2006). Drugim riječima, povratak konceptima održivosti i odgovornosti u planiranju i razvoju turizma bit će nemoguće zamisliti bez ugrađivanja tih razvojnih koncepata u digitalno transformiranu ponudu zato što se digital-

no transformirani svijet pokazao ključnom polugom *otpornosti* u održavanju svih oblika poslovanja u uvjetima općeg ograničenja kretanja i socijalnih aktivnosti svih vrsta.

Sukladno nalazima recentnih istraživanja provedenih u Hrvatskoj prije izbijanja pandemije, digitalizacija će poslovne prakse (uključno i one turističke) oblikovati na sljedeći način: a) da se maksimalno digitaliziraju poslovni procesi, b) da se posluje na platformama, d) da se režu troškovi posredovanja, e) da se koriste „cloud, mobile i big data i socijalne mreže kao alati poslovanja“, f) da se kroje posebna rješenja za posebne kupce, g) da se mijenjaju poslovni modeli, h) da se poduzeća transformiraju u pametna poduzeća (Poljanec-Borić, 2021).

Čak i da sve dimenzije digitalne transformacije ne „prežive“ u postpandemijskom razdoblju, „rezanje troškova“ kao unutarnja karakteristika digitalizacije, isto kao i „poslovanje na platformama“, sigurno će ostati trajnom promjenom načina poslovanja. Budući da je Hrvatska kao turistička zemlja visokoovisna o inozemnom turizmu, digitalna transformacija turističkog poslovanja u Hrvatskoj morat će ići bržim korakom od onog koji je inače tipičan za granične digitalne ekonomije (Khambata, 1992) kakva je Hrvatska jer će potražnja s emitivnih tržišta, koja ujedno predstavljaju zrela digitalna tržišta, to zahtijevati.

Razložno je očekivati da će promjene koje ta transformacija donosi u Hrvatskoj ići u smjeru smanjivanja važnosti posredničkog poslovanja, tj. poslovanja turističkih agencija i osobito važnosti nacionalnih i regionalnih ureda HTZ-a (uzimajući u obzir samo „rezanje troškova“ kao jedno od ključnih obilježja digitalizacije). Nadalje, znajući da digitalizacija pogoduje poslovanju na platformama, može se pretpostaviti da će mjesto nekadašnjih turističkih agencija i lokalnih turističkih ureda preuzimati digitalni poduzetnici sposobni kreirati uvijek nova i „skrojena rješenja“ visokostrukturiranih turističkih doživljaja koji će kombinirati više tipova ponude u raznim sezonskim varijantama. Digitalna će tehnologija vrlo vjerojatno pogodovati i razvoju autonomnih nasuprot organiziranih putovanja, pa se može zamisliti situacija u kojoj se turističko tržište fragmentira u beskonačan broj tržišnih niša.

Zbog svega navedenog, može se zamisliti situacija u kojoj će se *konkurentnost* nacionalnih turističkih industrija bazirati na kapacitetu za stvaranje *skrojenih rješenja* posredovanih digitalnim platformama do kojih se dolazi u *sustvaralačkom* odnosu kupca i pružatelja usluga. Također, zbog promijenjenih preferencija turističkog tržišta sklonih *skrojenim* rješenjima, moguće je očekivati i rast potražnje za *raspršenim* tipovima turističkog doživljaja locira-

nim doslovno *bilo gdje*. Takav razvoj situacije može dovesti do velikog rasta digitalnog poduzetništva u turizmu i ponude turističkih proizvoda čiji se *sadržaj* još ne može ni zamisliti.

Sve u svemu, ukupnost promjena u turističkom poslovanju do kojih može doći pod utjecajem pandemije može biti jako velika. Hoće li do tih promjena doći, ostaje vidjeti. No izvjesno je da već u ovom trenutku valja početi informiranu raspravu o načinima na koje će se odgovoriti na izazove koje je pandemija stvorila za turističko poslovanje. Zna li se da već samo preusmjerenje fokusa s *destinacije* na *teritorij* može vratiti u igru sustav prostornog i urbanističkog planiranja koji je, u Hrvatskoj, u doba tranzicije i deregulacije izgubio svoje mjesto kako u planiranju razvoja naselja tako i u planiranju turističke ponude, promjene koje bi se mogle dogoditi u Hrvatskoj imale bi doista strukturni karakter.

Je li moguća promjena dosadašnjeg turističkog razvojnog modela?

Iz dosadašnjeg je izlaganja jasno da je mogući transformativni učinak pandemije na turizam ogroman. Razvidno je i da je put do novih modela razvoja zahtjevan i dugotrajan, tj. evolutivan. Pokraj činjenice da je razložno očekivati da bi novi model razvoja mogao uključiti otprije poznate koncepte *održivog i odgovornog* turističkog razvoja, jasno je da će on biti posredovan izrazitim oslanjanjem na *inovacije* koje u sve poslovne sustave donosi digitalna transformacija. Već je sada vidljivo da se u okviru turističke adaptacije na pandemiju proizvode digitalna rješenja koja: a) upozoravaju putnike na alternativne zračne putne linije u uvjetima čestih mijenjanja rasporeda letenja, b) omogućavaju turistima da kupe posebne potvrde povećavajući vrijednost svojeg putovanja u slučaju da se planirano putovanje odgodi, c) razvijaju nove oblike putničkog osiguranja koji omogućavaju brza unovčavanja osiguranja u slučaju da se putovanje ne ostvari, d) ubrzavaju način rezerviranja putovanja, e) distribuiraju podatke o ograničenjima putovanja (Smarvel, 2021).

Nedvojbeno je da će integriranje takvih i/ili sličnih rješenja u sve elemente turističke ponude biti ključno za povratak na postpandemijsko turističko tržište. S druge strane, može se očekivati da će napuštanje modela rasta kapaciteta turističke ponude od mnogih destinacija zahtijevati najmanje tri regulatorna mehanizma: a) preciziranje poželjnog kapaciteta turističkog opterećenja pojedinih mjesta i teritorija kako bi se ponuda mogla prilagoditi novim tipovima potražnje, b) definiranje standarda korištenja javnih dobara (npr. ulica, trgova, plaža) radi osiguravanja prostora za fizičku distancu unutar određenih elemenata turističke ponude i c) razvoja stimulacijskih paketa za

izvansezonske posjete kako bi se produljilo vrijeme poslovanja i njime kompenzirali gubici u tradicionalnim „špicama“ sezone. Već su ta tri regulatorna mehanizma dovoljna da transformiraju tradicionalnu turističku ponudu u Hrvatskoj.

Naravno, ostaje pitanje kojom bi se brzinom i kojom efikasnošću Hrvatska u takav proces mogla uključiti i bi li ga mogla voditi dovoljno konzistentno da u njemu uspije. Iako se u ovom trenutku odgovor na to pitanje ne zna, jedno je svakako sigurno. Pandemijska katastrofa dovoljno je radikalna da senzibilizira aktere turističkog razvoja na činjenicu da povratak na stari model neograničenog rasta i koncentriranja ponude neće biti moguće revitalizirati. Gužve kakve su nekad bile vidljive na Stradunu, u Dioklecijanovoj palači i u središtu Zagreba prigodom adventa teško će privući postpandemijske turiste. Što se prije otvori rasprava o mogućim *adaptacijskim*, *transformativnim*, pa i *seleksijskim* ishodima ove krize te vizijama i scenarijima izlaska iz krize, to će se u našoj zemlji prije stvoriti sustav turističke otpornosti na krize i katastrofe globalnih razmjera.

Literatura

- Benko, L., Krstanović, K. i Sovulj, L. (2020). *Procjena učinka pandemije koronavirusa na turističke dolaske i noćenja u Republici Hrvatskoj te na vrijednost CROBEXTurist indeksa Zagrebačke burze*. file:///C:/Users/Sa%C5%A1a%20Poljacec-Bori%C4%87/Downloads/procjena-ucinka-pandemije-koronavirusa-na-turist-wOBoy49ilZ%20(3).pdf
- Berkes, F. (2007). Understanding uncertainty and reducing vulnerability: Lessons from resilience thinking. *Natural Hazards*, 41(2), 283-295. <https://doi.org/10.1007/s11069-006-9036-7>
- Campos-Soria, J. A., Inchausti-Sintes, F. i Eugenio-Martin, J. L. (2015) Understanding tourists' economizing strategies during the global economic crisis, *Tourism Management*, 48, 164-173. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.10.019>
- Cró, S. i Martins, A. M. (2017). Structural breaks in international tourism demand: Are they caused by crises or disasters? *Tourism Management*, 63, 3-9. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.05.009>
- Diamond, P. (2013). Cyclical Unemployment, structural unemployment. *IMF Economic Review*, 61(3), 410-455. <https://doi.org/10.3386/w18761>
- Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S. i Tinkler, J. (2006). New public management is dead. Longlive digital Era governance. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 16(3), 467-497. <https://doi.org/10.1093/jopart/mui057>
- European Commission (2020). *Tourism & COVID-19 impact assessment & measures in the MRS*. https://www.adriatic-ionic.eu/wp-content/uploads/2020/09/4_

Tourism-COVID-19-Impact-Assessment-Measures-in-the-MRS_George-Drakopoulos.pdf

- Grofelnik, H. (2019). Je li održivi razvoj turizma ostvariv?. *Geografski horizont*, 65 (1), 21-34. <https://hrcak.srce.hr/236114>.
- Goodwin, H., (2017). *The challenge of overtourism*. <http://www.millennium-destinations.com/uploads/4/1/9/7/41979675/rtpwp4overtourism012017.pdf>
- Hall, C. M., Scott, D. i Gössling, S. (2020). Pandemics, transformations and tourism: Be careful what you wish for. *Tourism Geographies*, 22(3), 577-598. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1759131>
- Institut za turizam (2012). *Glavni plan i strategija razvoja hrvatskog turizma*. Zagreb. <https://mint.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/Izvjestaj-7-121102-IZT.pdf>
- Jiang, Y., Ritchie, B. W. i Verreyenne, M-L., (2019). Building tourism organizational resilience to crises and disasters: A dynamic capabilities view. *International Journal of Tourism Research*, 21(6), 882-900. <https://doi.org/10.1002/jtr.2312>
- Khambata, F. (1992). *Frontier markets*. https://ipfs.io/ipfs/QmXoypizjW3WknFiJnKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXWo6uco/wiki/Frontier_markets.html
- Lilien, D. (1982). Sectoral shifts and cyclical unemployment. *Journal of Political Economy*, 90(4), 777-793. <https://doi.org/10.1086/261088>
- Poljanec-Borić, S., Wertag, A. i Carić, H. (2018). The perception of ecosystem services in public sector domains of health, tourism and environment protection in Croatia. *Sociologija i prostor*, 56(2), 119-136.
- Poljanec-Borić, S. (2021). Kvalitativni uvid u obilježja digitalnoga poduzeća, sadržaj i stanje procesa digitalne transformacije u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 30 (1), 115-134. <https://doi.org/10.5559/di.30.1.06>
- Ritchie, B. (2004) Chaos, crises and disasters: A strategic approach to crisis management in the tourism industry. *Tourism Management*, 25(6), 669-683. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2003.09.004>
- Ritchie, B. W. i Jinag, Y. (2019) A review of research on tourism risk, crisis and disaster management: Launching the annals of tourism research curated collection on tourism risk, crisis and disaster management. *Annals of Tourism Research*, 79, 102812. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2019.102812>
- Romão, J. (2018). Tourism: A place-based activity. U J. Romão, *Tourism, territory and sustainable development: Theoretical Foundations and empirical applications in Japan and Europe* (str. 37-64). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-13-0426-2_3
- Smarvel (2021) *Crisis bring opportunity – 6 travel start-ups helping to restart tourism*. <https://blog.smartvel.com/blog/crisis-brings-opportunity-6-travel-startups-helping-to-restart-tourism>
- Urry, J. (1990). *The tourist gaze: Leisure and travel in contemporary societies* (Theory, Culture and Society Series) 1st Edition. Sage Publications Ltd.

- Wang, I. M. i Ackerman, J. M. (2019). The infectiousness of crowds: Crowding experiences are amplified by pathogen threats. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 45(1), 120-132. <https://doi.org/10.1177/0146167218780735>
- WTTC (2021). *Global economic impact from Covid 19*. <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2020/Global%20Recovery%20Scenarios%20Nov%202020.pdf?ver=2021-02-25-183017-943>
- Zenker, S. i Kock, F. (2020). The coronavirus pandemic – A critical discussion of a tourism research agenda. *Tourism Management*, 81, 104164. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104164>

INDEKS DEVASTACIJE

Prijedlog za osvještavanje realnog stanja prostora u Hrvatskoj

Sažetak

Tijekom tri desetljeća od prvih parlamentarnih izbora u Hrvatskoj je postupno, do danas u cijelosti, provedeno odustajanje od strateškog mišljenja o prostoru i planiranja u prostoru. Nekritičko ponašanje dovodi tijekom tog perioda do propadanja prostora u svim njegovim bitnim materijalnim i simboličkim karakteristikama, s obzirom na prirodne datosti i u vezi s potencijalima društvenog tipa. U tu se činjenicu lako uvjeriti već uvidom u različite tipove prostornih ambijenata u suvremenoj Hrvatskoj, kako na razini fizičkog stanja tako i na razini simboličkih poruka koje u prostoru jesu postavljene. Zapuštenost i degradacija očita je u svim tipovima ambijenata, gdje je god čovjek intervenirao, pa je time i to stanje jasna simbolička struktura, kao informacija o stanju zajednice. Potpuno prirodne cjeline, kontaktne zone između prirode i naselja ljudi te sama urbanizirana kao i ruralna naselja, svi su ti tipovi prostora koje baštinimo danas od predaka u velikoj mjeri pretvoreni od vrlo kvalitetnog prostora i ambijenata ugodnih za život u prostore niže i niske razine kvalitete pa time i vrijednosti. To znamo iskustveno. Koliko, međutim, postoji doista podataka, pa time i kvalificiranog znanja o razini devastacije prostora u Hrvatskoj tijekom posljednjih tridesetak godina? Cjelovita baza podataka o stanju izgrađene i prirodne okoline ne postoji, stoga je pitanje kako bi bilo moguće uspostaviti odnos prema razini devastacije prostora? Integralni pristup prostoru, na svim razinama čovjekove intervencije, moguće je uspostaviti prije svega stvaranjem znanja o činjenicama vezanim uz prostor. U svrhu stvaranja takve osnove za shvaćanje razine devastacije i potom djelovanje radi sanacije, mogao bi se pokrenuti istraživački projekt, radnog naziva *Indeks devastacije*. Projekt bi pošao od činjenice da se empirijski osjeća da postoji snažna razina i tipologija devastacije prostora u Hrvatskoj, no pitanje je koliko se doista zna o tome. Ključno istraživačko pitanje pritom je da li smo doista stvorili stanje „baštine bez baštinika“, kako bi označio Prelog, a hipoteza projekta jest da bi se uspostavom sustavno strukturirane baze podataka o devastaciji prirodne i društvene okoline u Hrvatskoj mogla stvoriti jav-

na svijest o toj činjenici pa bi se na taj način pomoglo i sanaciji. Projekt bi trebao biti interdisciplinaran kako bi se dao odgovor na pitanje kojim je metodama moguće stvoriti sveobuhvatnu bazu podataka o devastaciji prostora u Hrvatskoj.

Ključne riječi: devastacija prostora; javno dobro; baza podataka; interdisciplinarni istraživački projekt.

Uvod – Poblize pojmovno označavanje teorijskog koncepta i prakse devastacije

Pojam devastacije prisutan je u literaturi različitog tipa, u rasponu od prirodno-znanstvene i ratno-historiografske literature pa sve do studija koje se bave istraživanjem utjecaja procesa modernizacije na izgrađeni i prirodni prostor. U tom rasponu vjerojatno jedan od najdojmljivijih prinosa shvaćanju devastacije dao je Berman analizom četiri tipa odnosa između modernizacijskih pritisaka i kulturnih otpora, od kojih je najprimjenjiviji za temu ovog članka onaj posvećen životu i sudbini Roberta Mosesa, graditelja urbane strukture New Yorka. Nemilosrdna brzina kojom je „mesarska sjekira Roberta Mosesa“ (Berman, 1982, str. 293) mijenjala grad u osnovi je devastirajuća snaga u funkciji izgradnje novog, pri čemu destruktivno pustošenje gradske strukture postaje gotovo „tradicija novog“, tvrdi Berman pomažući se Rosenbergovom složenicom (Berman, 1982, str. 295). Tu je, dakako, riječ prije svega o pragmatičnom, namjernom, devastiranju radi stvaranja drukčije materijalne stvarnosti u prostoru, sukladno zamisli prije promijenjenih ekonomskih i društvenih odnosa, a kakva je već i prije bila ona Hausmannova u Parizu.

Međutim sve do pojave javnog djelovanja i objavljenih knjiga Jane Jacobs, takva se aktivnost nije smatrala nečim negativnim, dapače. Takvo postupanje pod svaku cijenu, odnosno modernizacijsko ubrzanje rasta urbane strukture, a koje u pravilu podrazumijeva prethodnu devastaciju zatečenog stanja fizičke ali i društvene strukture, upravo je već i na razini značenja pojma utemeljila Jacobs, utirući time i put novoj kritičkoj praksi sagledavanja modernizacijskih napora. Ona je kao alternativu ponudila pristupe „odozdo“ kojima se devastacija prevenira u svrhu očuvanja fizičke i društvene strukture u prostoru, radi obazrivog odnošenja prema zatečenom stanju (Jacobs, 1961). Međutim, teorijska i historiografska literatura ističe i još jednu komponentu semantičkog polja pojma devastacije, a koja je, svakako, ugrađena i u modernizacijske napore, ali ujedno i obilježava nemogućnost zajednice da „zaštiti svoje naslijeđe, prirodno i od čovjeka stvoreno te nemogućnost da upravlja budućnošću naslijeđa“ (Bonomo, 2016, str. 765). Obje su te komponente obi-

lježile osobito 20. stoljeće, no ova druga vrijedna je isticanja jer u kritičkom sagledavanju prakse poseban je smisao da precizno obuhvati način ponašanja zajednice u procesu takozvane tranzicije. To je ponašanje koje s više ili manje obzira a uglavnom planski i projektno utječe na postojeće stanje, bez obazrivosti prema zatečenoj prostornoj situaciji.

Dobar primjer funkcionalne devastacije iznosi se pod oznakom „generativne dinamike tranzicije“ a to na primjeru lokalne društvene, političke i prostorne tranzicije u gradu Zagrebu kao dijelu šire slike suvremene Hrvatske pa i regije (Blau, 2008). Teza je da se na modernizacijskom rubu takav pritisak promjene jasno deklarira kao ideologijska nužnost, što neposredno utječe na odnos prema prostoru. Ako je tomu tako, a jasno je da je politička ideologija upravljala prostorom veći dio 20. stoljeća, što se onda događa u aktualnoj Hrvatskoj, od 1990. naovamo? Kojim se metodološkim i spoznajnim aparatom može pristupiti da se shvati kakva je, kolika je i iz kojih je razloga nastala devastacija prostora tijekom protekla tri desetljeća, koji tip ideologije sada upravlja tim promjenama? Shvaćanje i razmatranje tog problema ne bi smjelo ostati samo na iskustvenim činjenicama, jer sve to uništenje nije se dogodilo slučajno s obzirom na to da „ne postoji ne-hijerarhija u prostoru kao što niti ne postoji ne-hijerarhija ljudskih funkcija“ (Finlayson, 1976, str. 3). Valja za kraj uvoda napomenuti da članak pod pojmovnom oznakom „prostor“ shvaća javno dobro, izgrađeno/uređeno ili prirodno, kao vitalnu funkciju društvene i prirodne okoline. Dakle, riječ je o svemu onome što u prostoru egzistira kao dio javnosti i što bi trebalo biti shvaćeno kao vrijednost zajednice. Stoga ovaj članak stavlja u fokus obezvređivanje prostora, osim onoga koji je u privatnom vlasništvu, a unutar bilo kojeg tipa vlasništva ili nadležnosti od strane javnog sektora, javnih tijela, državne ili lokalne uprave. Drugim riječima, svaki onaj prostor koji bi trebao biti na korist zajednici.

O devastaciji općenito

Na početku je korisno razjasniti semantičko polje pojma *devastacija*. Donekle je moguće argumentirati da je svaka izgradnja određena vrsta devastacije, jer se uglavnom nepovratno narušava prirodna okolina u kojoj nastaje.

Suvremeni pojam *devastacija* razvio se od kasnolatinske riječi *devastatio* koja označava pustošenje, haranje, razaranje, uništavanje (Hrvatska enciklopedija, 2020a). Pojam devastacije prostora najčešće se u stručnoj i teorijskoj literaturi vezuje uz sljedeća značenja:

- a) uništavanje urbanog prostora uzrokovano ratom (Hewitt, 1983; Rowe i Sarkis, 1995; Graham, 2004; Komatina i Kosanović, 2016; Bevan, 2006);

- b) devastaciju prostora vezanu uz prirodne katastrofe;
- c) društvenu devastaciju (Debies-Carl, 2014, str. 111-112);
- d) bespravno planiranje i gradnju kojima se zaobilaze zakonske odredbe, standardi i etika (Komatina i Kosanović, 2016, str. 52-58);
- e) pretjeranu, neadekvatnu i nekontroliranu urbanizaciju (Kujundžić i Stamatović Vučković, 2019, str. 121-131).

U ovom radu pod pojmom *devastacija* želi se označiti uništavanje, razaranje ili destrukcija prostora uzrokovana ljudskim djelovanjem i/ili nemarom, odnosno nečinjenjem. Nerijetko se taj pojam formulira kao *antropogena devastacija*, ali izvan konteksta ratnih razaranja koja čine drugačije područje destrukcije životne i prirodne okoline. Dakle, pojmovno se i semantički razgraničuje od devastacije prostora nastale kao posljedica prirodnih i ratnih katastrofa, te se gotovo isključivo primjenjuje na praksu *devastacije građenjem* ili *izgradnjom*, ili pak izostankom ikakvog smislenog činjenja radi prevencije devastacije. Devastacija prostora može uključivati sljedeće pojave, ali nije ograničena na njih:

1. degradaciju zatečenog prostora, kršenje „prava na uređeni prostor“;
2. izostanak adekvatnog stupnja funkcionalne, estetske i društvene organiziranosti prostora;
3. općenito nedostatak senzibiliteta prema društvenoj, izgrađenoj, i/ili prirodnoj okolini.

Primjeri devastacije prostora / u prostoru

U periodu društvene tranzicije u Republici Hrvatskoj, u vremenu od 1990. do danas, koje Rogić označuje kao „treća hrvatska modernizacija“ (Rogić, 2000), došlo je do bitnih promjena mnogih elemenata stvarnosti, a možda je najznatnija ona koja se događa u prostoru. Na empirijskoj razini moguće je lako utvrditi kolika je razina promjene koja se tijekom tridesetak godina od promjene društvene i ideološke paradigme dogodila. Pokušat ćemo ovdje uspostaviti jednu moguću tipologiju promjena u prostoru a koju bismo, hipotetički, mogli označiti devastacijom. Sustavnih podataka o devastaciji prostora u Hrvatskoj nema, kao što nema ni uspostavljene metodologije odnosa prema toj temi jer, jednostavno, nije još uspostavljena funkcionalna i javno dostupna baza podataka o tom fenomenu, iako je u medijskom prostoru, i sudeći prema građanskim inicijativama, svijest o tom fenomenu itekako prisutna. O tome svjedoče brojni pozivi civilnih udruženja i stručnih organizacija kojima je cilj

prevencija devastacije¹ ili ukazivanje na već postojeću devastaciju prostora kao činjenično stanje.²

Za izučavanje fenomena devastacije potencijalno vrijedna mogla bi biti *Iz- vješća o stanju u prostoru Republike Hrvatske*, međutim od pojave ta dva dostup- na izvješća na internetskim stranicama nadležnog ministarstva (Ministar- stvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2014), devastaciji se pristupa tek marginalno i općenito (Blažević-Perušić, 2003; Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja RH, 2013). Iako se o devastaciji kao feno- menu u prostoru posvetio dio stručnog diskursa (Šimat Banov, 1999, str. 13; Škreblin, 1999, str. 11; Vukov-Colić, 1999, str. 12; Čorak, 1999, str. 13; Čorak, 2007), opsežnih i sustavnih podataka nema.

Kako onda pristupiti toj temi? Možda bi se najprije hipotetički trebalo pozabaviti iskustvenom razinom, onim što je očito i pokušati uspostaviti ti- pologiju devastacije koja bi mogla poslužiti kao obrazac za raspravu na putu prema racionalnom i podatkovno utemeljenom pristupu. Pritom, valja pola- zno imati na umu da je devastacija kao i svako činjenje u društvu i u prostoru posljedica neke vrste uspostavljene hijerarhije, u odlučivanju, činjenju i, po- sljedično, eventualnom snošenju krivice za učinjeno.

Eventualna tipologija devastacije

Devastacija prostora uočava se u različitim tipovima prostornih ambije- nata, pa je tako moguće govoriti o četiri tipa prostora unutar kojega se de- vastacija odvija: *urbani* (prostor grada), *suburbani* (prostor predgrađa), *ruralni* (prostor sela) i *prirodni*. Iako se isprva čini iluzorno područja življenja i dje- lovanja dijeliti prema navedenoj klasifikaciji, posebno s obzirom na suvre- meni kontekst koji se još uvijek opisuje kao „globalno selo“, recentnije kao „umreženo društvo“, Michael Woods ipak smatra da je takva podjela, barem na relaciji urbano – ruralno, legitimna. To objašnjava činjenicom da je takva podjela duboko ukorijenjena u kulturnu tradiciju i da predstavlja način po- moću kojega uvodimo red u svijet oko sebe (Woods, 2005, str. 4).

¹ Neki primjeri takvih inicijativa su: *Stop devastaciji Cvjetnog trga i Donjeg grada*, *Stop devastaciji Zadra*, *Stop devastaciji dubrovačkih ljetnikovaca*, *Stop devastaciji prirodne i kulturne baštine otoka Sible*, *Stop divljačkoj apartmanizaciji i devastaciji Plitvičkih jezera*, *Stop devastaciji Trogira*, *Stop devastaciji Karlovca*, *Vratite nam magnoliju – stop devastaciji javnog prostora*, *Peticija za zaštitu Dolačkih Man- droča i dizalice – škvera*, *Stop betonizaciji i devastaciji vizure i kulturno povijesnog nasljeđa gradskog predjela Dolac*, *Zaustavimo devastaciju Dioklecijanove palače*, i dr.

² Npr. „Disaster walk“ u Makarskoj, Splitu i Šibeniku, organizirane šetnje/ture po dijelovima grada gdje je devastacija najočitija provedene u okviru projekta „U iščekivanju urbanizma“. (Clubture, 2020).

Ako se može doći do konsenzusa da takva podjela još uvijek „drži vodu“, tada se, ovisno o: a) pojedinom prostornom kontekstu ili b) posljedicama devastacije, hipotetički može raspravljati o konceptima koji nisu uobičajeno povezani uz devastaciju izgradnjom: o urbicidu i ekocidu. Ta dva pojma definirana su kao posljedica zločinačkog razaranja grada (*urbicid*), odnosno razaranja ekološkog sustava ljudskim djelovanjem (*ekocid*).

Ovdje će se pokušati prema gore navedenim kriterijima navesti i opisati nekoliko hipotetičkih primjera devastacije prostora u četiri definirana prostorna konteksta, prilikom čega će neki „dosjei“ biti detaljniji i opširniji zbog naravi ili konteksta pretpostavljene devastacije.

Urbano područje

Cvjetni trg, Zagreb

Slučaj Cvjetnog trga u Zagrebu, koji je uzrokovao niz dilema, sukoba i rasprava, prepoznat je kao primjer devastacije javnog urbanog prostora u stručnoj i široj javnosti. Tome u prilog svjedoče brojni novinski napisi i građanske inicijative od kojih je jedna „NE beskrupuloznoj devastaciji Zagreba“. Međutim, ta pretpostavljena devastacija Cvjetnog trga započinje već sredinom 1990-ih, a pokušala se spriječiti akcijom „za sprečavanje daljnje devastacije grada i protiv rušenja stabala na Cvjetnom trgu“. Iako je Komisija na temelju žalbe *Zelene akcije* donijela odluku o zadržavanju stabala, 22. 8. 1995. posječe-no je posljednje stablo na Trgu. Do kraja 1995. proveden je niz akcija kojima bi se ukazalo na neadekvatno postupanje prilikom preuređenja Trga (Berc, 2010, str. 26).

Recentni slučaj Cvjetnog trga veže se uz projekt Hoto-grupe „Life Style Centar“ kojim se interveniralo u donjogradski blok na prostoru Gundulićeve i Varšavske ulice te Preradovićeve trga, koji nakon predstavljanja projekta 2006. godine postaje „manifestno [...] mjesto 'prava na grad'“ (Kritovac, 2006, str. 527). Sukob oko Cvjetnog trga odvijao se kroz dvije struje, a nije nebitno napomenuti da su u obje struje bili i stručnjaci za prostor (arhitekti, urbanisti) koji su argumentirali „ZA“ i „PROTIV“ projekta na Trgu. U sukobu raznih aktera uključenih u raspravu o izgradnji (političari, ekonomisti, aktivisti) (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2008), stručnjaci su bili heterogenog mišljenja pri čemu se do konsenzusa oko gradnje teško dolazilo, tj. *zajedničkog stava struke oko toga znači li taj projekt devastaciju javnog prostora i kulturno-povijesne baštine dijela Donjeg grada nije bilo*, dok je javnost (stanovnici, građani, aktivisti: „Pravo na grad“, *Zelena akcija*) i dio stručne javnosti (arhitekti, urbanisti, sociolozi, urbani sociolozi, povjesničari umjetnosti, kasnije okupljeni u „Udrugu 40

uglednih građana“) (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2008, str. 70) uglavnom projekt okarakterizirala upravo kao slučaj devastacije.

Projekt je prezentiran kao „revitalizirajuća intervencija [...] kojom bi se Cvjetni trg modernizirao i približio europskim standardima.“ (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2008, str. 61).

S druge strane, projekt je osuđen zbog netransparentnosti, narušavanja izgleda grada, smanjenja pješačke zone, te pogodovanja privatnom investitoru što se neposredno očituje u izmjenama Generalnog urbanističkog plana (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2008, str. 62-63), dok su akcije pokušaja prevencije devastacije interpretirane kao „borba za očuvanje gradskog identiteta“ (Mišetić i Uršić, str. 2010).

Pitanje vezano uz taj primjer jest može li se, hipotetički, o devastaciji govoriti u slučaju narušavanja slike grada, rušenja dijela staroga gradskog bloka, uzurpacije i smanjenja javnog prostora, a sve kao elemenata javnog dobra?

Povijesna jezgra, Split

Povijesna jezgra grada Splita s Dioklecijanovom palačom čini kulturno-povijesnu cjelinu pod zaštitom UNESCO-a, koja je specifična po tome što predstavlja jednu od najbolje sačuvanih primjera rimske arhitekture u kojoj postoji kontinuitet naseljavanja od antike do danas. Prve interpolacije u tki-vo rezidencijalne carske palače započinju već u vrijeme kasne antike, da bi u srednjem vijeku započela njezina pretvorba u ranosrednjovjekovni grad (Marasović i Marasović, 2012).

U novije vrijeme, nakon 1990-ih, a posebno nakon 2000-itih, u Splitu i u brojnim drugim obalnim gradovima, dolazi do procesa „apartmanizacije“, ovdje shvaćene kao negativan društveni proces, prilikom kojega se stambeni kapaciteti prenamjenjuju u prostore privremenog stanovanja radi najma smještaja turistima (Petrić i dr., 2015, str. 237). Time započinje i proces gentrifikacije, a nastavlja se onaj iseljavanja lokalnog stanovništva iz stare gradske jezgre. Ti procesi dobro su poznati u većini obalnih i priobalnih jadranskih gradova, a ono što im je svima također zajedničko jest da se kapaciteti prihvata turista povećavaju, a prateći radovi na infrastrukturi, koja bi trebala osigurati adekvatno funkcioniranje grada i kvalitetu života, izostaje. Kao rezultat tih procesa lokalno stanovništvo stare gradske jezgre navode zapuštenost i devastaciju kako zgrada tako i društvene strukture (Leburić i dr., 2002, str. 164).

Primjer Dioklecijanove palače tako bi hipotetski mogao biti slučaj *devastacije kao povijesnog konteksta za interpretaciju i transformaciju*, s obzirom na

činjenicu da su intervencije i narušavanje cjelovitosti kompleksa započeli već u kasnoantičko doba, da bi se intenzivno nastavili u srednjem vijeku preobrazbom palače u srednjovjekovni grad, a u posljednjih 20-ak godina pod utjecajem turistifikacije u „apartmanski grad“ s narušenom kvalitetom života i ambijentalne vrijednosti.

Umag

Kao i kod brojnih obalnih gradova s bogatom graditeljskom i kulturnom-povijesnom baštinom, turistifikacija i recentna neprikladna gradnja i intervencije u prostoru povijesne gradske jezgre i rubnoj zoni Umaga potencijalno mogu narušiti vrijednosti koje se već stoljećima baštine. O tome svjedoče „predimenzionirane i/ili nekvalitetno oblikovane recentne građevine“ (Perković, 2012, str. 135) u starogradskoj jezgri kao što su hotelski smještaji ili neprimjerene interpolacije, dogradnje i terase ugostiteljskih objekata za koje se u nekim slučajevima i nasipavala obala uz južni potez gradskih zidina (Perković, 2012, str. 135-144). Stoga se hipotetički može govoriti o funkcionalnoj, strukturalnoj i simboličkoj devastaciji utoliko što se navedenim intervencijama degradira prostor na sve tri razine.

Suburbano područje

Suburbani prostori dijelom su pogođeni sličnim problemima kao i oni urbani, posebno kada je riječ o predimenzioniranoj i/ili bespravnoj izgradnji kojima se narušavaju zatečene suburbane strukture, prirodni ambijenti i vizure. Hipotetički se tako kao primjeri mogu razmatrati slučajevi Žičare Sljeme, izgradnja u Rijeci dubrovačkoj i na otoku Korčuli, iako postoji cijeli niz takvih hipotetičkih slučajeva, kojima u zadanim okvirima ovoga rada nije moguće adekvatno pristupiti.

Novoizgrađeni projekt Žičare Sljeme (donja postaja s parkiralištem, gornja postaja, trasa) izazvao je brojne, uglavnom negativne reakcije javnosti i stručnjaka, koji su ga opisivali predimenzioniranim za zatečeni prostor i otprije formiranu sredinu, neprimjereno ambijentu, kao „primjer agresije prema okolišu“ i neodržive gradnje (Arežina, 2020). Prema navodima, hipotetički se može pretpostaviti da je navedenim projektom devastirana otprije postojeća struktura i prirodna okolina gradnjom koja degradira i umanjuje vrijednosti zatečenog prostora – i izgrađenog i prirodnog.

Sljedeći hipotetički primjer jest slučaj Rijeke dubrovačke koja čini sastavni dio kulturno-povijesnog krajolika povijesne cjeline Dubrovnika i zaštićeno je područje – značajni krajobraz (Belamarić i dr., 2014, str. 32), na

kojemu je sačuvano ili djelomično sačuvano 50 ladanjskih sklopova s perivojima nastalim u vremenu od 14. do početka 20. stoljeća.³ Iako zaštićen, prostor je suvremenim građevinskim zahvatima koji „negiraju postojanje perivoja“ te sežu od adaptacija, pregradnji i novih izgradnji doveden u stanje „narušene prepoznatljive matrice dubrovačkih ladanjskih sklopova“ (Obad Šćitaroci i dr., 2017, str. 179-180). Degradacija ambijenta i prirodne okoline, osim u akademskih krugovima, zabilježena je i kroz medije prenoseći apele civilnih udruga kojima se pokušava zaustaviti „devastacija“ prirodne i kulturne baštine Rijeke dubrovačke (Kalajdžić, 2017; Šimunović, 2018).

Posljednji primjer odnosi se na gradnju trgovačkog centra uz zaštićenu jezgru grada Korčule, tj. „grada podno Tomijeve butige“ (Jutarnji list/portal.hr, 2012). Podjednako su i lokalno stanovništvo i arhitekti takav projekt osudili kao primjer betonizacije kojim je trajno narušena vizura Korčule, nazivajući ga „tragičnom agresijom na krajolik povijesne jezgre grada“ (PSD, 2012).

Ruralno područje

Fenomen „apartmanizacije“ koji je ranije bio specifičan gotovo isključivo za priobalna i obalna područja u novije se vrijeme javlja i u ruralnim dijelovima kontinentalne Hrvatske, posebno u područjima koja su turistički atraktivna. Takav je slučaj u Nacionalnom parku Plitvička jezera, kojemu zbog prekomjerne izgradnje apartmanskih naselja u posebno osjetljivom području toka Plitvice, prijeti skidanje s UNESCO-ove liste zaštićene svjetske prirodne baštine. O stanju na Plitvicama UNESCO navodi sljedeće: zagađenje zraka, negativan utjecaj turizma, zagađenje voda, crpljenje vode iz Plitvice, prekomjerna gradnja i neadekvatna infrastruktura (UNESCO, 2018). Nakon apela ravnatelja Parka, Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja prenijelo je na svojim službenim stranicama reakciju ministra s naslovom: „Devastacija Plitvičkih jezera je odraz stanja svijesti društva u kojem živimo“ (Dobrović, 2017). Hipotetički se i Plitvice mogu razmatrati kao slučaj devastacije, jer problemi na Plitvičkim jezerima uzrokovani antropogenim djelovanjem izravno ugrožavaju zaštićenu biosferu, uključujući i floru i faunu jezera (Kovačević, 2019, str. 92). Hipotetički se kao drugi vid devastacije na području Parka može razmatrati odnos prema poslijeratnoj arhitektonskoj baštini koja je, *nota bene*, upisana u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, ali je dio tih objekata zanemaren i prepušten propadanju (Ivanuš, 2010).

³ Cjelovito sačuvano je 16, pregrađeno 19, a ruševno 15 lokaliteta. (Obad Šćitaroci i dr., 2017, str. 172).

Prirodno područje

U prirodnom se području fenomen devastacije najčešće veže uz deforestaciju ili pak degradaciju pomorskog dobra.⁴ Iako su obje teme podjednako važne, u javnosti je ipak izraženija tema betonizacije, nasipavanja i neadekvatne dohrane plaža, a koja se istražuje u okviru znanstvenih projekata BEACHEX 2019-2023 (Beachex, 2019) i ECOMARINA 2015-2019 (Ecomarina, n.d.). Tim se projektima nastoji istražiti održiva gradnja u obalnim područjima i osigurati kvaliteta morske vode u lukama. U okviru projekta BEACHEX jedan od ciljeva jest i razvijanje baze podataka kako bi se razumjele dobre i loše prakse dohranjivanih plaža, jer takvi podaci za sada ne postoje, niti su provedeni njihovo sustavno prikupljanje i analiza.

Osim navedenih oblika degradacije prirodnog prostora, važno je razmotriti treći hipotetički primjer koji se javlja kao posljedica deforestacije, erozije ili iskopa materijala, i koji potencijalno može biti opasan za okolna urbanizirana područja. Na zapadnom rubu Zagreba u blizini Podsuseda, na južnim obroncima Zagrebačke gore nalazi se aktivno klizište „Kostanjek“ na području gdje su se za potrebe izrade cementa iskapali lapor i vapnenac. Klizište, koja obuhvaća 100 ha urbaniziranog područja, aktivirano je 1963. godine, a identificirano 1977. Iako je od tada u više navrata ukazivano na opasnost koju ono potencijalno može prouzročiti te su dani i prijedlozi za sanaciju klizišta (Stanić i Nonveiller, 1996), aktivnosti kojima bi se veći odron mogao spriječiti još nisu započele.

Prema definiranju projekta *Indeks devastacije*

Prethodno opisani primjeri, dakako, nisu sveobuhvatni nego tek upućuju na mogući razvoj tipologije, koju je moguće lako empirijski utvrditi, no prema kojoj bi se moglo ili trebalo uspostaviti i neku vrstu kritičkog odnosa. Ako je takav kritički odnos potreban i moguć, primarno je potrebno upitati se je li moguće govoriti o devastaciji prostora i, potom, s koliko doista relevantnih podataka raspoložemo o devastaciji prostora u Hrvatskoj tijekom proteklih tridesetak godina. Kako bi bilo moguće raspravljati o devastaciji prostora, a da se ne oslanja samo na empirijske uvide?

Može li se, s obzirom na pretpostavljeni opseg, učinke i kvantitetu devastacije, u Hrvatskoj govoriti o svojevrsnoj *patologiji prostora* – negativnim promjenama prostora i poremećajima u prostoru uzrokovanim njegovom

⁴ Neki od primjera su nasipavanje i betonizacija obala Makarske, Sukošana, Paga, Hvara, Omiša, Umaga i dr.

devastacijom? Ako da, na koje bi se načine ta pretpostavka mogla ispitati? Odgovor na to pitanje naslućuje se u tekstu „Urbana ekologija i društveni uzroci devastiranja okoliša građenjem“ (Morsan i dr., 2007), gdje autori navode sljedeće:

„potrebno je razviti metode i evidentirati slučajeve oštećenja građenjem, stvoriti baze podataka, unositi ih u urbanističke planove u obliku obaveznih priloga i razvijati planove saniranja.“ (Morsan i dr., 2007, str. 455)

Navedeni prijedlog potrebno je samo djelomice modificirati, a kako bi zahvatio ne samo slučajeve devastiranja *okoliša*, nego cjelokupnog prostora življenja koji se u najužem smislu sastoji od *prirodne i društvene okoline*. Takav pristup je teorijski utemeljen još ranih 80-ih godina 20. stoljeća upravo u lokalnom kontekstu u knjizi „*Teorija dizajna i problemi okoline*“ autora Matka Meštrovića (Meštrović, 1980). Tako značenjski uokvireno predlaže se, na tragu spomenutog primjera, uspostavljanje *Indeksa devastacije* na suvremenom području Hrvatske u obliku javnosti dostupne i pretražive baze podataka, radi identifikacije i usustavljivanja tih i takvih prostora, a kojom se otvara mogućnost za analizu uzroka agonije (propadanja), ali i sanacije devastiranog prostora. *Indeks devastacije* mogao bi se uspostaviti kao svojevrsna „crna knjiga“ (Hewitt, 1983, str. 275)⁵ kako to još 1983. godine predlaže Kenneth Hewitt, ali ipak u jednom izmijenjenom obliku. Naime, Hewittova „crna knjiga“ kao ideja temeljena je na sličnim knjigama koje sadrže popis ugroženih vrsta ili habitata („crvena“ i „zelena knjiga“), pri čemu bi „crnu“ tvorio popis mjesta koja su poprišta nasilja i mjesta (gotovo) uništena djelovanjem ljudi, ali uglavnom tijekom ratnih razaranja (Hewitt, 1983, str. 275). Ipak, kako se „crvena“ i „zelena knjiga“ ne ograničavaju na pojedine uzroke ugroze ili uništenja, tako se ni „crna knjiga“ ne bi trebala zadržati isključivo na ratom razorenim prostorima. Radi preciznijeg odnošenja prema lokalnoj, ironijski rečeno, „tradiciji novog“, a koja se događa već tri desetljeća, bilo bi potrebno stvoriti dostatnu razinu javne svijesti o tom fenomenu, a to, vjerojatno, neće biti moguće bez stvaranja funkcionalne baze podataka radi definiranja kako bi se mogao provesti znanstveno-istraživački projekt *Indeks devastacije*.

Projekt bi trebao pridonijeti stvaranju jasne svijesti o problemu koji su lokalne zajednice i državna administracija, preciznije – njihove suvremene „strukture moći“ stvorile u prostoru kojim upravljaju, a koji, paradoksalno, državnom himnom označujemo kao „Lijepa naša“. Da bi se tom problemu

⁵ Izvorno: „black book“.

pristupilo metodološki, kritički i projektno, a radi eventualne sanacije te stvaranja kvalificiranog znanja i pretpostavki za održivost, nužno je uspostaviti javni dijalog utemeljen na relevantnim podacima. *Indeks devastacije* mogao bi pomoći u shvaćanju svega negativnog i neodrživog što se učinilo prostoru tijekom protekla tri desetljeća.

Indeks kao pojam susreće se u različitim područjima i poljima znanosti i umjetnosti, a najčešće u prirodnim (matematika, fizika, kemija, biologija, meteorologija...), društvenim (ekonomija), tehničkim i humanističkim znanostima (Hrvatska enciklopedija, 2020b; Hrvatski jezični portal, 2020). Etimološki riječ *indeks* potječe od latinske riječi *index* i prevodi se kao pokazatelj, znak ili popis. Semantički opseg pojma *indeks* može označavati: 1. *kazalo, popis, sadržaj*, tj. sustavan popis pojmova, tema, imena, predmeta i dr., najčešće organiziranih po abecedi s oznakom njihova mjesta; 2. kao *statistički alat* indeks označava relativan broj koji izražava stanje jedne pojave ili skupine pojava u različitim razdobljima prema nekoj odabranoj veličini (Hrvatski jezični portal, 2020); 3. kao *podatkovna struktura* u bazama podataka indeks poboljšava brzinu izvođenja operacija nad/sa skupinom podataka.

Te posljednje tri razine značenja pojma *indeks* mogle bi označavati tri sukcesivne etape projekta *Indeks devastacije*. Prva razina semantički i teorijski opisuje prvu etapu projekta koja ima za cilj stvaranje cjelovitog *popisa* devastiranih prostora s atributima sukladno definiciji i kriterijima navedenim ranije u tekstu. Taj bi popis u idućoj fazi bio opremljen i drugim kvantitativnim i kvalitativnim podacima a koji bi mogli dati svojevrzni temelj za stvaranje statističke slike o tim prostorima, dok bi zadnja faza označavala implementaciju digitalne baze podataka. Navedene tri etape izjednačavaju se i s tri faze projektiranja baze podataka, kao skupa međusobno povezanih podataka dostupnih raznim korisnicima i aplikacijama za upravljanje tim podacima. Prva je faza na *konceptualnoj razini* i uključuje izradu popisa, sheme entiteta, atributa i veza. Na *logičkoj razini* postavlja se shema sastavljena od veza, dok je treća, *fizička razina*, izrada koda (Manger, 2010, str. 9).

Opseg informacija koje bi se u početnoj fazi izrade baze podataka koristile uključuje:⁶

- redni broj (registarska oznaka) devastiranog prostora;
- naziv devastiranog prostora;
- smještaj (adresa, naselje, općina/grad, županija);
- vlasništvo;
- podaci o čestici;

⁶ Kategorije podataka za *Indeks devastacije* dijelom su temeljene na kategorijama u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske. (Ministarstvo kulture i medija, 2020).

- namjena;
- prostorni kontekst;
- vrijeme nastanka;
- vrijeme devastacije;
- sažeti opis;
- fotografije stanja prije i poslije.

Zaključak

Kada je riječ o devastaciji prostora u Hrvatskoj, uglavnom se radi o nepovratnoj degradaciji javnog prostora u urbanom kontekstu, te uništavanju prirodnog dobra u suburbanom, ruralnom i prirodnom kontekstu. Taj se fenomen još označuje i kao praksa „bespravne/stihijske/divlje gradnje“, „preizgrađenosti“, „apartmanizacije“, „betonizacije“, „nasipavanja obale“, „uzurpacije/degradacije javnog prostora“, „degradacije identiteta“ i slično. Pri tome valja istaknuti da su određene prakse vezane uz specifične geografske predjele, kao što su na primjer „apartmanizacija“ i „betonizacija“, a koje se najčešće vežu uz priobalni i obalni pojas koji je u turističkom smislu najatraktivniji i pod najjačim pritiskom devastatora.

U novije vrijeme takva praksa nije više ograničena samo na spomenuta obalna i priobalna morska područja, već se javlja i u predjelima koji, povijesno gledano, nisu bili toliko atraktivni, ali se kroz širenje turističke ponude prelijevaju na druga područja i prirodne resurse, kao što su primjerice kopnene vode. Iako su pojmovi „betonizacija“ i „apartmanizacija“ česti u medijskom diskursu i stručnoj literaturi, ovdje se čini prikladnim dati semantički okvir oba pojma. „Betonizacija“ po Žaniću „nosi izrazitu pejorativnu konotaciju“ i označava oblik divlje gradnje – pretjerano, opasno, bezobzirno i/ili nezakonito betoniranje velikih razmjera, odnosno to je „gusta izgradnja objekata i parkirališta bez parkova, igrališta ili komunalnih prostora“ (Žanić, 2004, str. 85, 91), a koju prati „apartmanizacija“, tj. „raširena, obijesna gradnja neukusnih, neprikladnih objekata za stanovanje“ (Radeljak, 2012, str. 371). Uz navedeno, uzroci koji dovode do degradacije, devastacije i zapuštenosti prostora jesu nebriga i izostanak aktivnosti kojima bi se navedeni procesi mogli izbjeći. Te aktivnosti uključuju urbanu preobrazbu/transformaciju, urbanu obnovu i urbanu sanaciju (Jukić i dr., 2020). Masovni mediji u posljednje vrijeme ažurno prate primjere devastacijskog djelovanja u prostoru, no u pravilu izostaje jasno određenje takvog ponašanja, a time i sankcioniranje počinitelja. Jedan od razloga nemogućnosti protu-činjenja devastaciji jest i nedostatak sustavne baze podataka o tom fenomenu pa time nema ni kvalificiranog znanja kojim

bi se poticalo javnu spoznaju u svrhu jačanja svijesti. To je ključni razlog zašto nije moguća prevencija i sankcioniranje. Kako bi se postiglo da to bude moguće, odnosno kako bi se potaklo čuvanje prostora kao ključnog nacionalnog resursa i da bi se fenomenu pristupilo znanstveno i aktivno, predlaže se uspostavljanje interdisciplinarnog istraživačkog projekta *Indeks devastacije* kojemu je ključni cilj stvaranje kvalificiranog znanja o devastaciji na prostoru Republike Hrvatske.

Literatura

- Arežina, B. (1. studenog 2020). *Stručnjaci o novoj zagrebačkoj žičari na HRT-u: "Tragedija, užasava ružnoćom..."*. Tris, neovisni novinski portal <https://tris.com.hr/2020/11/strucnjaci-o-novoj-zagrebackoj-zicari-na-hrt-u-tragedija-uzasava-ruznocom/>
- Beachex. (2019). *Beachex*. <http://grad.hr/beachex/>
- Belamarić, J., Belamarić, I., Bilić, D., Šverko, A. i Tudor, A. (2014). *Identifikacija i valorizacija prirodne i graditeljske baštine područja Dubrovnika u prostornom kontekstu*. Institut za povijest umjetnosti.
- Berc, D. (2010). Slučaj Cvjetni trg: Kronologija 1991. – 2010. *Čovjek i prostor*, 57(1/4=668/671), 26-27.
- Berman, M. (1982). *All that is solid melts into air: The experience of modernity*. Simon and Schuster.
- Bevan, R. (2006). *The destruction of memory: Architecture at war*. Reaktion Books.
- Blau, E. (2008). City as open work. U E. Blau, i I. Rupnik (Ur.), *Project Zagreb: Transition as condition, strategy, practice* (str. 8-29). Aktar, Graduate School of Design, Harvard University.
- Blažević-Perušić, J. (Ur.) (2003). *Izvoješće o stanju u prostoru Republike Hrvatske 2003*. Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja. <https://mpgi.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug/zavod-za-prostorni-razvoj-4276/publikacije-i-strucne-podloge/publikacije-zavoda-za-prostorno-planiranje-do-31-12-2013/5265>
- Bonomo, B. (2016). 'The vandals at home': Antonio Cederna's denunciation of the devastation of Italian cities in the postwar period. *Journal of Modern Italian Studies*, 21(5), 764-788. <https://doi.org/10.1080/1354571X.2016.1242262>
- Clubture (2020). *Projekti u realizaciji: U iščekivanju urbanizma*. <https://www.clubture.org/projekti-u-realizaciji/473/u-iscekivanju-urbanizma>
- Čorak, Ž. (1999). Devastacija grada. *Zarez*, 1(2), 13.
- Čorak, Ž. (2007). Urbanizam korupcije. U I. Kraševac (Ur.), *Zbornik II. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti* (str. 79-83). Institut za povijest umjetnosti.
- Debies-Carl, J. S. (2014). *Punk Rock and the politics of place: Building a better tomorrow*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203767139>

- Dobrović, S. (13. srpnja 2017). *Devastacija Plitvičkih jezera je odraz stanja svijesti društva u kojem živimo*. Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja. <https://mingor.gov.hr/vijesti/devastacija-plitvickih-jezera-je-odraz-stanja-svijesti-drustva-u-kojem-zivimo-4522/4522>
- Ecomarina. (n.d.). *Ecomarina*. <http://grad.hr/ecomarina/>
- Finlayson, J. (1976). *Urban devastation: The planning of incarceration*. Solidarity.
- Graham, S. (2004). Postmortem city. *City*, 8(2), 165-196. <https://doi.org/10.1080/1360481042000242148>
- Hewitt, K. (1983). Place annihilation: Area bombing and the fate of urban places. *Annals of the Association of American Geographers*, 73(2), 257-284. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1983.tb01412.x>
- Hrvatska enciklopedija. (2020a). devastacija. Mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14860>.
- Hrvatska enciklopedija. (2020b). indeks. Mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27285>
- Hrvatskijezičniportal. (2020). indeks. http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fVpnXBM%3D.
- Ivanuš, M. (2010). Vrednovanje turističke izgradnje na području Plitvičkih jezera. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 18(1[39]), 122-135.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. Random House.
- Jukić, T., Mrđa, A. i Perkov, K. (2020). *Urbana obnova – Urbana regeneracija Donjega grada, Gornjega grada i Kaptola / Povijesne urbane cjeline Grada Zagreba*. Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet.
- Jutarnji list/tportal.hr (30. svibnja 2012). *Kerum započeo, a Tommy nastavio betonizaciju Korčule*. tportal. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/kerum-zapocao-a-tommy-nastavio-betonizaciju-korcule-20120530/print>
- Kalajdžić, A. (19. travnja 2017). *Zaustavite betonizaciju rijeke Omble*. Dubrovački vjesnik. <https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/dubrovnik/zupanja/dubrovnik/zaustavite-betonizaciju-rijeke-omble-481321>
- Komatina, D. i Kosanović, S. (2016). Urban devastation: The case study of Podgorica, the Capital of Montenegro. *Architecture and Urban Planning*, 12, 52-58. <https://doi.org/10.1515/aup-2016-0014>
- Kovačević, T. (Ur.) (2019). *Plan upravljanja Nacionalnim parkom Plitvička jezera 2019. – 2028*. Javna ustanova Nacionalni park Plitvička jezera.
- Kritovac, F. (2006). Uz Cvjetni trg u Zagrebu. *Sociologija sela*, 44(174[4]), 525-534.
- Kujundžić, K. i Stamatović Vučković, S. (2019). Cultural landscape devastation because of poor sustainable urban development practice. Case study: Kostanjica, Koka Bay, Montenegro. *Journal of Contemporary Urban Affairs*, 3(1), 121-131. <https://doi.org/10.25034/ijcua.2018.4689>

- Leburić, A., Maroević, M. i Rogić, I. F. (2002). *Studija Splitska povijesna jezgra: zapušteno srce grada*. Grad Split, Gradsko poglavarstvo, Služba za staru gradsku jezgru.
- Manger, R. (2010). *Osnove projektiranja baza podataka : D310 : priručnik za polaznike*. Sveučilište u Zagrebu, Sveučilišni računski centar (SRCE).
- Marasović, K. i Marasović, T. (2012). Naseljavanje Dioklecijanove palače. U M. Jurković i A. Milošević (Ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić: Zbornik povodom osamdesetog rođendana* (str. 93-113). Sveučilište u Zagrebu – Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, Motovun.
- Meštrović, M. (1980). *Teorija dizajna i problemi okoline*. Naprijed.
- Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja RH. (2013). Izvješće o stanju u prostoru Republike Hrvatske 2008. - 2012. Zagreb: Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja RH.
- Ministarstvo kulture i medija (2020). *Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske*. <https://registar.kulturnadobra.hr/>
- Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine (2014). *Publikacije Zavoda za prostorno planiranje*. <https://mgipu.gov.hr/o-ministarstvu-15/djelokrug/zavod-za-prostorni-razvoj-4276/publikacije/publikacije-zavoda-za-prostorno-planiranje-do-31-12-2013/5265>
- Mišetić, A. i Ursić, S. (2010). "The right to the city": An example of a struggle to preserve urban identity in Zagreb. *Sociologija i prostor*, 48(186[1]), 3-18.
- Morsan, B., Vahčić Lušić, M. i Mladina, I. (2007). Urbana ekologija i društveni uzroci devastiranja okoliša građenjem. *Društvena istraživanja*, 16(3[89]), 455-476. <https://hrcak.srce.hr/19042>
- Obad Ščitaroci, M., Marić, M. i Medović, M. (2017). Perivoji Rijeke dubrovačke – čimbenici indentiteta i kriteriji vrjednovanja. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 25(2[54]), 172-189. [https://doi.org/10.31522/p.25.2\(54\).1](https://doi.org/10.31522/p.25.2(54).1)
- Perković, J. (2012). *Kulturno-povijesna urbanistička cjelina grada Umaga – Konzervatorska dokumentacija*. Zagreb. <https://umag.hr/informacije/zastita-kulturnih-dobara-51>
- Petrić, M., Tomić-Koludrović, I. i Puzek, I. (2015). Društvo i društveni procesi. U L. Petrić, *Plan upravljanja povijesnim kompleksom Splita s Dioklecijanovom palačom: II. analiza stanja* (str. 229-450). Split. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiYk7KnuO7uAhUQzKQKHdQKAX0QFjAAegQIARAC&url=https%3A%2F%2Fwww.split.hr%2Fukljuci-se%2Fplan-upravljanja-gradskom-jezgrom%2Fflgs.axd%3Ft%3D16%26id%3D15241&usg=AOvVaw03_sk
- PSD (30. svibnja 2012). *Arhitekti: Zaustavite gradnju Tommyjeva megacentra u Korčuli*. Slobodna Dalmacija. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/arhitekti-zaustavite-gradnju-tommyjeva-megacentra-u-korculi-168756>

- Radeljak, P. (2012). Prostorno planiranje na području Šibenskogninske županije od druge polovice 20. stoljeća. *Sociologija i prostor*, 50(3), 345-377. <https://doi.org/10.5673/sip.50.3.4>
- Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost*. Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rowe, P. G. i Sarkis, H. (1995). *Open city: Rebuilding Beirut's waterfront*. Harvard University, Graduate School of Design.
- Stanić, B. i Nonveiller, E. (1996). The Kostanjek landslide in Zagreb. *Engineering Geology*, 42, 269-283. [https://doi.org/10.1016/0013-7952\(95\)00080-1](https://doi.org/10.1016/0013-7952(95)00080-1)
- Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (2008). Akteri rekonstrukcije Cvjetnoga trga u Zagrebu. *Sociologija i prostor*, 46(179[1]), 53-76.
- Šimat Banov, I. (1999). Netjak u metropoli. *Zarez*, 1(2), 13.
- Šimunović, J. (17. kolovoza 2018). *Do kada devastacija zaštićene kulturne baštine zaštićene Rijeke dubrovačke?* Dubrovnik portal. <http://www.dubrovnikportal.com/novosti/do-kada-devastacija-zasticene-kulturne-bastine-zasticene-rijeke-dubrovacke/>
- Škrebilin, M. (1999). Hrvatsko narodno parkiralište. *Zarez*, 1(2), 11.
- UNESCO (2018). *Plitvice Lakes Nation Park (Croatia)*. UNESCO. <https://whc.unesco.org/en/soc/3753>
- Vukov-Colić, D. (1999). Uvreda za Zagreb. *Zarez*, 1(2), 12.
- Woods, M. (2005). *Rural geography: Processes, responses and experiences in rural restructuring*. Sage Publications Ltd.
- Žanić, I. (2004). Nove stvarnosti i njihovi nazivi. Kako i zašto nastaju riječi i tko je za to 'kriv'. *Politička misao*, 41(1), 74-91.

POSTOJI LI MJERA OPTIMALNOG BROJA TURISTA U TURISTIČKIM ODREDIŠTIMA?

Čovjek je mjera svih stvari... Protagora, 5. st. pr. Kr.

Sažetak

Optimizacija opterećenja prostora ljudskim aktivnostima izazov je s kojim se nije lako nositi. Ona podrazumijeva ravnotežu, ili, bolje reći, harmoniju, između zadovoljenja različitih potreba čovjeka i potrebe da se ono što manje odrazi na stanje okoliša. S obzirom na globalno značenje turizma koji u ekonomskom smislu poprima značajke industrije, opravdano je promišljati, promišljeno planirati i planirano provoditi one mjere i aktivnosti koje će holistički pristupati prirodnoj i kulturnoj baštini ne samo kao resursnoj osnovi već i kao ambijentu koji je ključna – jedinstvena, neponovljiva i vrlo osjetljiva – sastavnica prostornog identiteta. Na temelju rezultata istraživanja hrvatskih i inozemnih znanstvenika te vlastitih proučavanja, u radu se razmatra koncept kapaciteta nosivosti i (ne)mogućnost njegove primjene u turizmu.

Ključne riječi: kapacitet nosivosti; prostor; turizam; prirodna baština; kulturna baština

Uvod

Holistički promatrano, turizam je društveno-gospodarski fenomen globalne važnosti (Leiper, 1979; Netto, 2009). Snažno utječe na prostorne strukture, procese i interakcije, a u mnogim dijelovima svijeta presudan je čimbenik oblikovanja prostorne organizacije sa snažnim otiskom u okolišu i krajoliku. Pridonosi gospodarskoj dinamici i ostvarenju profita te kulturnim interakcijama, a istodobno može unepovrat degradirati čimbenike koji ga pokreću, ponajprije prirodnu i kulturnu baštinu (Jadrešić, 1999, 2001). Turizam se u isto vrijeme može ukratko definirati kao „ljudsku blagodat, ali i sve veću pošast i prokletstvo“ (Young, 1975). Pitanje je primjerice koliko stari toponim *Côte d'Azur* danas doista opisuje more uz današnju jugoistočnu obalu Francuske,

koliko toponim *Costa Dorada* opisuje današnju južnu katalonsku obalu u Španjolskoj, a koliko je ljeti estetike na *Zlatnom ratu* u Bolu na Braču. Znakovite su misli francuskoga geografa M. La Lannoua, koji je još 1967. napisao da „dolazi do čudnoga i kobnog paradoksa: turističke migracije koje bi prema svojoj prirodi, s obzirom na uzroke što ih pokreću i s obzirom na ciljeve kojima teže, morale biti široka dijaspora ljudi u slobodnoj i čistoj prirodi, dovode u prostoru do istih negativnih pojava kao industrijalizacija i do takvih koncentracija ljudi koje su protkane fatalnim vezama i posljedicama“ (prema Alfier, 1975).

Sve do pandemije uzrokovane širenjem virusa SARS-CoV-2 svjetski turizam obilježavao je rast u broju turističkih dolazaka i u prihodima. Primjerice, u svijetu je 2019. bilo 4% više turističkih dolazaka u odnosu na 2018., dok je prihod rastao nešto manjom stopom i u istom razdoblju utvrđeno je povećanje od 2,5% (u dva prethodna jednogodišnja razdoblja taj rast iznosio je 5% (WTO, *International Tourism Highlights* 2020, 2021). Europa, u kojoj je 2019. zabilježeno 51% svjetskih turističkih dolazaka, iste je godine imala 4% više turističkih dolazaka u odnosu na 2018., a prihodi od turizma u tom dijelu svijeta u istom razdoblju porasli su također za 4%. Pri tome su europske sredozemne zemlje ostvarile veći porast turističkih dolazaka (za 5% u odnosu na 2018.) i prihoda od turizma (za 7% u odnosu na 2018.), pa je, posljedično, među 20 svjetskih zemalja s najvećom pozitivnom bilancom između turističkih prihoda ostvarenih turističkim dolascima i rashoda ostvarenih turističkim odlascima pet iz tog dijela Europe. Među tim je zemljama i Hrvatska, koja je, po podacima WTO-a, ostvarila pozitivnu turističku bilancu koja iznosi 10 mlrd. USD (WTO, *International Tourism Highlights* 2020, 2021). To se očituje i u velikom udjelu prihoda od turizma u BDP-u. Hrvatska je s udjelom od 11% četvrta zemlja svijeta po udjelu prihoda od turizma u BDP-u. Hrvatsku, kao i druge sredozemne europske zemlje, obilježavaju i dugoročniji trendovi rasta broja turističkih dolazaka i prihoda, pa je tako taj dio Europe 2010. posjetio 177,1 mil. turista, a 2019. registrirano je 303,9 mil. turističkih dolazaka, dok je 2010. ostvaren prihod od 164,9 mlrd. USD, a 2019. prihod od 234,4 mlrd. USD (WTO, *International Tourism Highlights* 2020, 2021). Zadivljujući i zastrašujući podatci! *Zadivljujući* jer sredozemni dio Europe privlači sve više ljudi, očito zahvaljujući bogatoj prirodnoj i kulturnoj baštini, na što jasno upućuju podatci da je 55% svih dolazaka motivirano odmorom i rekreacijom, dok je 28% onih koji se na turistička putovanja odlučuju radi zdravlja, vjerskih razloga i radi posjeta prijateljima i rodbini (WTO, *International Tourism Highlights* 2020, 2021). *Zastrašujući* jer se u razdoblju tako velikog porasta turističkih dolazaka obalna crta nije produljila, masa morske vode nije se povećala, a nije se po-

većao ni broj otoka niti je takvo povećanje zabilježeno u pogledu spomenika prirodne i kulturne baštine. Isto tako, veliko povećanje broja turističkih dolazaka nije u istoj mjeri pratio rast kapaciteta komunalne i prometne infrastrukture. Rasli su pak broj i površina smještajnih kapaciteta, poglavito soba i postelja u privatnim apartmanima i kućama za odmor ili sezonski prenamijenjenim stambenim jedinicama. Primjerice, turistima je u Hrvatskoj 2010. na raspolaganju bilo 316.000 soba i 910.000 postelja, a 2019. godine 441.000 soba i 1.358.000 postelja. Godine 2010. zabilježeno je 10,6 mil. turista, od toga 9,1 mil. iz inozemstva, a 2019. 19,6 mil. turističkih dolazaka, od toga 17,4 mil. iz inozemstva (DZS, *Turizam u 2019.*, 2020.). Koncentracija turističkih aktivnosti najveća je u primorskom dijelu Hrvatske, pa je tako hrvatsku jadransku obalu 2019. posjetilo 16,2 mil. turista (82,7% svih turističkih dolazaka u Hrvatsku), od toga je 14,8 mil. turističkih dolazaka bilo iz inozemstva (85,1% svih turističkih dolazaka iz inozemstva). U hotelima je te godine bilo 27,5% svih turista, dok su drugi bili raspršeni u „bespućima“ kampova, apartmana, kuća za odmor itd. Uz prostornu koncentraciju, potrebno je istaknuti i izrazitu sezonalnost jer se najveći broj turističkih dolazaka i noćenja zbiva u lipnju, srpnju, kolovozu i rujnu, kada je najveća popunjenost smještajnih kapaciteta i kada je najveći pritisak turista na prostorne resurse, bilo na okoliš, bilo na infrastrukturu (promet, sustavi vodoopskrbe i odvodnje, (ne)zbrinjavanje komunalnog otpada, zdravstveni sustav i dr.). Primjerice, u ta četiri mjeseca ostvareno je 84% ukupnoga broja noćenja u 2019.

Kapacitet nosivosti prostora?

Nizanje brojčanih vrijednosti kojima se iskazuju dimenzije i efekti turizma moglo bi se nastaviti unedogled, primjerice ako se želi detaljno prikazati struktura turističkih dolazaka, noćenja i smještajnih kapaciteta na razini naselja ili pak financijske bilance koje se mogu razmatrati na razini jedinica lokalne, županijske i državne uprave te na razini pravnih osoba od minijturnih ugostiteljskih obrta do turističkih agencija i hotelskih kuća. Brojčane vrijednosti govore mnogo, ali ne sve. U pogledu korištenja nekih prostornih resursa utjecaj turizma nedvojen je i lako mjerljiv. Primjerice, veći broj turista generira veću potrošnju pitke vode (usp. Cazcarro i dr., 2014; Grofelnik, 2017). Međutim, u ovisnosti o načinu na koji se „konzumiraju“ resursi, neki broj turista može imati različit otisak u okolišu. Velik broj odgovornih posjetitelja plaže, prirodne znamenitosti i kulturnog spomenika neće ostaviti trag poput bezobzirnih turista koji će, premda možda malobrojni, prouzročiti golemu štetu koju financijski nije moguće iskazati (npr. kolika je cijena sige

u špilji ili nekog artefakta koji je dio sklopa unutar kojega je korišten i kontekstualiziran i unutar kojega ostvaruje svoju puninu postojanja sl.). Upravo je stoga vrlo teško odrediti optimalan broj turista u turističkim odredištima, posebno ako se on promatra unutar diskursa zelenih aspekata turizma (Carić, 2018), ali i kada se razmatra s obzirom na utjecaj na kulturnu baštinu i način života domicilnoga stanovništva. To se na mnoge načine pokušava, s različitim uspjehom, postići definiranjem kapaciteta nosivosti prostora.

O problematici kapaciteta nosivosti prostora u planiranju i upravljanju (održivim) razvojem turizma literatura je u svijetu doslovno nepregledna, što upućuje na to da je taj koncept, star više od stoljeća i pol, i dalje velik izazov (Price, 1999; Sayre, 2008). Problem je u tome što je taj koncept statičan i zasniva se na kvantifikaciji koja bi trebala pridonijeti idealnom balansu između korištenja prostora i zaštite prostora, što je teško postići s obzirom na mnoge prostorne razlike, promjene okolnosti u kojima se zbiva razvoj. Rast često nije moguće kontrolirati jer su mnogi njegovi učinci neizvjesni i neizravni, a tome valja dodati da su često prostorno odmaknuti i vremenski odgođeni u odnosu na lokaciju i trenutak u kojemu se zbivaju odgovarajuće ljudske aktivnosti. K tome, odrediti kapacitet nosivosti unutar jednoga sektora i zatim ga pokušati dosljedno provoditi restrikcijama i strogim nadzorom ne mora nužno rezultirati pozitivnim posljedicama u okolišu jer na njega ne utječe samo jedan nego najčešće više sektora, često međusobno u složenim interakcijama. Za primjer se može uzeti odnos turizma i marikulture: s jedne strane marikultura proizvodnja utječe na smanjenje pritiska na prirodne stokove morskih organizama i na gastronomsku ponudu, dok s druge strane velika produkcija organske tvari, fosfata i drugih spojeva u uzgajalištima ribe može degradirati izvorni ambijent (pojave masnih mrlja na površini mora, smanjena prozirnost morske vode, neugodan miris) što je za turiste koji su na obalu došli radi sunčanja i kupanja (a takvih je u Hrvatskoj najviše) odbojno. Negativne pojave nisu nužno vezane uz neposrednu blizinu uzgajališta, već se mogu javiti na udaljenijim lokacijama do kojih onečišćenje ili neka biološka anomalija nastupaju zbog prijenosa uzrokovanog strujanjem mora.

Zanimljivo je da jedan od radova u kojima se „ponovno razmatra“ kapacitet nosivosti, onaj koji su K. Lindberg, S. McCool i G. Stankey objavili 1997., započinje citatom Erica Sevareida: „Uzrok većine problema su rješenja.“ Isti autori smatraju da je kapacitet nosivosti „privlačan koncept“, ali upućuju na to da nije u potpunosti primjenjiv u osmišljavanju i provedbi održivog turizma jer se njime ne može obuhvatiti kompleksnost turizma. Prvo, to je zbog činjenice da se rijetko u okviru tog koncepta daju jasne smjernice za njegovu

primjenu. Naime, teško je implementirati nastojanje koje stoji u definiciji kapaciteta nosivosti koju daje WTO po kojoj je cilj postići maksimalno zadovoljstvo turista koji borave u nekom prostoru, a da to rezultira minimalnim utjecajem na prostorne resurse. Doista izvrsna zamisao, ali pitanje je kako je to uopće moguće postići! Drugo ograničenje u primjeni koncepta kapaciteta nosivosti jest što je on znanstveno zamišljen kao objektivan koncept, ali teško je postići tu objektivnost jer pristup prostoru i turizmu ovisi o motrištu, pa je prema tome subjektivan (npr. jednu će mjeru „objektivizirati“ oni koji od turizma u hrvatskim turističkim destinacijama žele ostvariti financijsku dobit, dok će drugu mjeru predlagati oni koji žele minimalizirati utjecaj na okoliš, osobito u dijelovima Hrvatske u kojima je on izrazito vulnerabilan, kao što su more i krš). Moguće je lako se složiti i s trećim ograničenjem koje ističu L. Lindberg, S. McCool i G. Stankey, a to je da se kapacitet nosivosti najčešće iskazuje s obzirom na razinu korištenja i broj turista koji sami po sebi ne moraju imati iste implikacije u prostoru jer one ovise o uvjetima u kojima se zbiva turističko vrednovanje prirodne i kulturne baštine te korištenje infrastrukture u turističkom odredištu. I drugi autori postavljaju pitanje opravdanosti i primjenjivosti koncepta kapaciteta nosivosti u turizmu. Primjerice, to su činili A. M. O'Reilly (1986), B. Shelby i T. A. Heberlein (1984), R. W. Butler (1996) te S. F. McCool i D. W. Lime (2001). McCool i Lime (2001) dvoje o tome je li taj koncept „primamljiva fantazija ili korisna stvarnost“. Paradigmatski postavljaju i pomak od pitanja: „Koliko je previše?“ u: „Koji su odgovarajući ili prihvatljivi uvjeti?“, pa u skladu s time problematiziraju i procjenu točke zasićenja (u odnosu na koju je potrebno odrediti ograničenja). Kapacitet nosivosti u turizmu je maksimalna razina korištenja prostornih resursa do koje ne dolazi do degradacije, tj. na kojoj turizam neće rezultirati ekološkim, ali ni sociokulturnim negativnim pojavama u prostoru. Pri tome upućuju na to da je teško predložiti konkretna rješenja jer odnos između razine korištenja prostora i razmjera utjecaja na nj nije jednostavan ni predvidljiv. Ističu nekoliko modela kojima se nastojala zamijeniti kvantifikacija numeričkim iskazom kapaciteta nosivosti u turizmu. To su Granice prihvatljive promjene (*Limits of Acceptable Change*, LAC), Menadžment utjecaja turista (*Visitor Impact Management*, VIM), Doživljaj turista i zaštita resursa (*Visitor Experience and Resource Protection*, VERP), Planiranje menadžmenta turističkih aktivnosti (*Visitor Activity Management Planning*, VAMP) i Model menadžmenta turističke optimizacije (*Tourism Optimization Management Model*, TOMM) (McCool i Lime, 2001). TOMM je razvijen 1997. i implementiran 1999. radi nadzora i upravljanja turizmom na otoku Kangaroo u Australiji (TOMM Annual Report, 2000.).

Poučan je primjer koji bi se mogao, uz odgovarajuće prilagodbe, primijeniti i u Hrvatskoj. Posebnost je tog modela što se zasniva na sljedećoj misiji: „Postići uravnoteženu razinu održivog turizma u korist svih interesa na otoku Kangaroo. Ovaj postupak će se postići upravljanjem prikupljanja i diseminacije statističkih podataka i putem suradničkog okvira sustava praćenja i upravljanja.“ Taj model utemeljen je na uključenosti različitih dionika, što se jasno očituje u sastavu upravljačkog tijela u kojemu su predstavnici lokalne samouprave, razvojne agencije, turističkih subjekata, javnih ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode, medija i obrazovnih ustanova.

Izvršnu podlogu za daljnje rasprave o kapacitetu nosivosti prostora u turizmu, promatrajući tu složenu temu u hrvatskom kontekstu, čini rad *Značaj koncepta turističke nosivosti za prostorno planiranje* koji su A. Mrđa, H. Carić i B. Bojanić Obad Šćitaroci objavili u časopisu *Prostor* 2014.

Kapacitet nosivosti nemoguće je uniformno odrediti za sve prostore u kojima se zbivaju turističke aktivnosti jer na njega utječu mnoge ulazne varijable, primjerice od onih koje je potrebno uzimati u obzir kada je riječ o osjetljivim ekosustavima do onih kada je riječ o kulturnim znamenitostima koje čine atrakcijsku osnovu određene turističke destinacije. K tome, te varijable imaju svoju vremensku promjenjivost jer primjerice isti ekosustav nije na isti način bio dostupan/izložen turistima prije 50 godina i danas, što je s jedne strane utjecalo na različitu dubinu otiska turizma u prostoru, a s druge strane na različitu kvalitetu doživljaja prostora (od zaranjanja u *duh* prostora do *selfija* snimljenog u trku).

Referentne vrijednosti prihvatljivoga opterećenja prostornih resursa u turizmu koje su predviđene u prostornoplanskoj dokumentaciji u Hrvatskoj najčešće nisu implementirane u praksi, počevši od izgradnje smještajnih kapaciteta i ugostiteljskih objekata koji pod utjecajem financijske gravitacije stalno inkliniraju najatraktivnijim prostorima i bujaju izvan okvira određenih planovima i dozvolama (ako su takve dozvole uopće ishođene). Mnogi jednostavno ne mogu odoljeti privlačnosti mora, pa ga ne samo dotiču nego i u njega prodiru svojim terasama, privatnim pristaništima i sunčalištima. Ako i zasmeta koja biljčica ili stijena neprikladna oblika, djelotvorna je „farmakoterapija“ betonom i asfaltom.

Kao što je već istaknuto, teško je objektivno kvantificirati mjeru optimalnog broja turista na različitim turističkim destinacijama, a zatim i osigurati provedbu takvoga standarda. Mnogo je različitih dionika i različitih interesa, u širokom spektru od zaštitarskih do utilitarnih, od onih koji brinu o javnom dobru do onih koji imaju mnogo uže horizonte. Posljedično, turizam

se u mnogim svjetskim regijama, pa tako i u Hrvatskoj, ne zbiva planirano i koordinirano već spontano, zapravo kaotično. U simplificirano doživljenom neoliberalnom konceptu težnja za stalnim rastom (u odnosu na koju polaznu osnovu?) podudara se s interesom za stalnim povećanjem broja turističkih dolazaka i broja ostvarenih noćenja kao pokazatelja koji (varljivo) upućuju na doprinose turizma gospodarstvu. Takvom rastu nisu potrebna nikakva ograničenja, ali krivulja takvog rasta lako se može sunovratiti...

Zbog svoje privlačnosti, turizmu su najviše izloženi zaštićeni objekti prirode i kulturni spomenici, povijesne jezgre gradova i, posebno, obalni pojas koji obuhvaća obalu kopna i otoka te morski prostor u kojemu se zbivaju različiti oblici rekreacije. D. Ljubičić (2016) na primjeru Dubrovnika s pravom upozorava na razmjere koje uzrokuje turizam kada nema učinkovitoga modela upravljanja i kada se turizam pretvori u „kaotičnu monokulturu“. Slika povijesne jezgre Dubrovnika zagušene turistima koji su se iskrcali s kruzera dobro je poznata, učinci takvog turizma proučeni su i predstavljeni ubrzo nakon što je pojava dostigla alarmantne razmjere (Carić, 2011), s time da je prvi pravi odgovor stigao tek krajem 2018. u vidu ograničenja broja kruzera koji mogu odjednom pristati u luku Gruž. Različite restriktivne mjere uvode se i u nekim zaštićenim objektima prirode gdje ih je moguće provoditi (tako da se ograničava broj prodanih ulaznica po satu i ulazu ili da se uvodi visoka cijena ulaznica, kako se to primjerice čini u NP-u Plitvička jezera, što nije moguće činiti u pogledu nacionalnih parkova i parkova prirode na otocima jer im je moguće pristupiti s različitih strana, kao što je slučaj u NP-u Kornati i u PP-u Telašćica). Nikakvih ograničenja nema u pogledu broja turista koji borave na plažama jer ih, za razliku od pristupa lukama i ulaza u neke zaštićene objekte prirode, nije moguće ili, što je gore, često ni poželjno nadzirati. Tijekom ljetnih mjeseci plaže u turističkim mjestima, kao i one egzotične na relativno perifernim lokacijama (poput Sakaruna na Dugom otoku), naizgled nalikuju košnicama. U njima je naime malo radilica, a mnogo je onih koji se lako domognu meda tako što primjerice za parking naplaćuju ledine i hladovine nadomak sunčalištima ili pak što turistima naplaćuju „čuvanje“ dragocjenog djelića plaže. Time nisu iscrpljeni svi kreativni oblici uzurpacije.

Zaključak

Unatoč manjkavostima kvantifikacije kao najčešćem metodološkom iskazu pri definiciji kapaciteta nosivosti, a koja se implementira u strateškoj i prostornoplanskoj dokumentaciji kao i na njoj zasnovanim razvojnim planovima, u prostoru se ne bi smjele provoditi konkretne aktivnosti a da nisu

jasno određeni barem opći okviri i da nisu razrađeni nadzor i reakcije, uključujući i sankcije za povrede zadanih okvira. Pri tome je važno osigurati da u upravljanju turističkom destinacijom bude najprije osigurana skrb o javnom dobru (prirodi i kulturnom nasljeđu), a zatim i sudjelovanje različitih dionika u turizmu, nastojeći koliko je god moguće zadovoljiti ravnotežu između zadovoljstva turista i zaštite prostora. Štoviše, važno je stvarati temelje za razvoj održivog turizma koji će se ostvarivati u onim oblicima koji preferiraju zaštitu prirodne i kulturne baštine i koji pridonose sociokulturnim interakcijama između turista i domicilnoga stanovništva. To pak nije samo pitanje mudre dugoročne razvojne politike koja će voditi računa da se potpuno ne iscrpe prostorni resursi već je to umnogome pitanje etike i, u okviru nje, odgovornosti svih onih koji su na bilo koji način obuhvaćeni turizmom.

Literatura

- Alfier, D. (1975). Oblici i posljedice turističkog pritiska na obalu i more. *Zbornik radova*, I (str. 59-73). Fakultet za turizam i trgovinu, Dubrovnik.
- Butler, R. W. (1996). The concept of carrying capacity for tourism destinations: Dead or merely buried? *Progress in Tourism and Hospitality Research*, 2, 283-293.
- Carić, H. (2011). Cruising tourism environmental impacts: Case study of Dubrovnik Croatia. *Journal of Coastal Research*, 61 (Special Issue), 104-113.
- Carić, H. (2018). Perspektive zelenog razvoja turizma – koncepti, politike, primjena. *Turizam*, 66(1), 76-86.
- Cazcarro, I., Hoekstra, A. Y. i Sánchez Chóliz, J. (2014). The water footprint of tourism in Spain. *Tourism Management*, 40, 90-101. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2013.05.010>
- Grofelnik, H. (2017). Lokalni plavi vodni otisak turizma na otocima Cresu i Lošinj. *Hrvatski geografski glasnik*, 79(2), 27-50. <https://doi.org/10.21861/HGG.2017.79.02.02>
- Jadrešić, V. (1999). Proturječja i negativne pojavnosti u turizmu. *Tourism and Hospitality Management*, 5(1-2), 55-67. <https://doi.org/10.20867/thm.5.1-2.4>
- Jadrešić, V. (2001). Ekološki konflikti i posljedice u turizmu. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, 10(1-2), 77-89. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(79\)90003-3](https://doi.org/10.1016/0160-7383(79)90003-3)
- Leiper, N. (1979). The framework of tourism. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 390-407.
- Lindberg, K., McCool, S. i Stankey, G. (1997). Rethinking carrying capacity. *Annals of Tourism Research*, 24(2), 461-465. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)80018-7](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)80018-7)

- Ljubičić, D. (2016). Analiza održivog razvoja turističke destinacije. *Naše more*, 63(1), Supplement, 29-35.
- McCool, S. F. i Lime, D. W. (2001). Tourism carrying capacity: Tempting fantasy or useful reality? *Journal of Sustainable Tourism*, 9(5), 372-388. <https://doi.org/10.1080/09669580108667409>
- Mrđa, A., Carić, H. i Bojanić Obad Šćitaroci, B. (2014). Značaj koncepta turističke nosivosti za prostorno planiranje; Dosadašnja istraživanja, razvoj koncepta i metodološki pristupi. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 22(2) / (48), 212-227.
- Netto, A. P. (2009). What is tourism? Definitions, theoretical phases and principles. U J. Tribe (Ur.), *Philosophical issues in tourism* (str. 43-62). Aspects of Tourism, 37, Channel View Publications, Bristol, Buffalo, Toronto. <https://doi.org/10.21832/9781845410988-004>
- O'Reilly, A. M. (1986). Tourism carrying capacity: Concept and issues, *Tourism Management*, 7(4), 254-258. [https://doi.org/10.1016/0261-5177\(86\)90035-X](https://doi.org/10.1016/0261-5177(86)90035-X)
- Price, D. (1999). Carrying capacity reconsidered. *Population and Environment: A Journal of Interdisciplinary Studies*, 21(1), 5-26. <https://doi.org/10.1007/BF02436118>
- Sayre, N. F. (2008). The genesis, history, and limits of carrying capacity. *Annals of the Association of American Geographers*, 98(1), 120-134. <https://doi.org/10.1080/00045600701734356>
- Shelby, B. i Heberlein, T. A. (1984). A conceptual framework for carrying capacity determination. *Leisure Sciences: An Interdisciplinary Journal*, 6(4), 433-451. <https://doi.org/10.1080/01490408409513047>
- Young, G. (1975). Turizam – Blagodat ili pošast?, *Dubrovnik*, 18 (5), 7-31.
- The Kangaroo Island TOMM Management Committee (2000). *Tourism Optimisation Management Model*, Annual Report, Kangaroo Island, South Australia.

Izvori statističkih podataka

- Državni zavod za statistiku (2020). *Turizam u 2019.*, Statistička izvješća br. 1661, Zagreb.
- World Tourism Organization (2021). *International tourism highlights*, 2020 Edition, UNWTO, Madrid.

SUVREMENO POIMANJE TURISTIČKOG NOSIVOG KAPACITETA KAO PLATFORME ZA UPRAVLJANJE ODRŽIVIM DESTINACIJAMA¹

Sažetak

Brojne turističke destinacije u Hrvatskoj suočene su s problemom visoke koncentracije turističke aktivnosti tijekom nekoliko ljetnih mjeseci kao stanja koje ima za posljedicu smanjenje kvalitete života lokalnog stanovništva, okoliša i/ili iskustva turista. Može se očekivati da će trenutačna kriza uvjetovana virusom SARS-CoV-2 imati tek prolazne posljedice koje će se osjećati nekoliko sljedećih godina, nakon čega će se turizam brzo oporaviti i dostići rast koji je ostvarivao i prije pandemije. Stoga se, zbog neučinkovitosti upotrebe resursa, varijabilnosti turističke aktivnosti te premašivanja ekološkog i društvenog nosivog kapaciteta destinacija, kao iskaza negativnih aspekata postojećeg modela rasta turističke aktivnosti, trajno ponavlja i s vremenom eskalira potreba destinacijskog traženja odgovora na pitanje „koliko je turizma moguće?“ ili „koliko je turizma dovoljno?“, odnosno sagledavanja različitih aspekata nosivog kapaciteta turističkih destinacija (*Tourism Carrying Capacity Assessment – TCCA*). Kao odraz evolucije koncepta, proces utvrđivanja turističkog nosivog kapaciteta omogućava uspostavljanje platforme za upravljanje održivim destinacijskim razvojem prepoznavanjem ključnih destinacijskih uskih grla, ograničenja i rizika u odnosu na turističko korištenje prostora, infrastrukturne sustave, prirodne i kulturne resurse, ali i kvalitetu života lokalnog stanovništva te kvalitetu doživljaja turista.

U radu se ukazuje na nužnu međuovisnost definiranja i implementacije turističkog nosivog kapaciteta te planiranja održivog turizma u uvjetima destinacijskih neravnoteža određenih različitim interesima dionika. Pri tome se naglašava utjecaj nekomercijalnih turističkih kapaciteta (kuće i stanovi za odmor) te tzv. privatnog smještaja koji u razvijenim turističkim destinacijama u Hrvatskoj generiraju dominantan pritisak na izgrad-

¹ Rad se temelji na projektu *Razvoj održivog turizma u Primorsko-goranskoj županiji: metodološki okvir procjene prihvatnog kapaciteta prostora* koji je financiran i izrađen u suradnji s JU Zavod za prostorno uređenje PGŽ. Zahvaljujemo na stručnim doprinosima Vedrani Petrović, mag. oec. spec., Sanji Turk, dipl. ing. arh., te Vedranu Radiću, dipl. ing. građ.

nju građevinskih područja naselja. To je i kontekst za definiranje ključnih odrednica modela procjene turističkoga nosivog kapaciteta kao relevantnog multidisciplinarnog signalnog sustava koji ima potencijal postati kohezijsko sredstvo u stvaranju kolaborativne destinacije usmjerene na održivi razvoj turizma.

Ključne riječi: turistički nosivi kapacitet; održivi destinacijski menadžment; prostor; kolaborativna destinacija

Zajednička dobra kao neksus destinacijskog menadžmenta

Svjetska turistička aktivnost u posljednje se dvije dekade gotovo kontinuirano povećava, uz povremene oscilacije uslijed ekonomskih, sigurnosnih ili zdravstvenih kriza. Europa je najveće svjetsko turističko odredište koje još uvijek privlači više od polovice svih svjetskih putovanja. Ukupan broj inozemnih dolazaka u Europu u razdoblju 2000. – 2019. godine povećan je 93%, uz bitno različita kretanja prema glavnim europskim turističkim regijama (World Tourism Organization, 2012; World Tourism Organization, 2020). Južna Europa i Mediteran, najveće receptivno područje Europe s 41% ukupnih europskih međunarodnih dolazaka u 2019. godini, u tom je razdoblju ostvarila kumulativan rast noćenja od 129%, dok su inozemni dolasci na područje Srednje i Istočne Europe povećani za 63%, Sjeverne Europe za 43%, a Zapadne Europe za 33%. Očekuje se da će trenutačna kriza uvjetovana virusom SARS-COV-2 imati tek prolazne posljedice te da će se turizam u nekoliko sljedećih godina oporaviti i dostići rast koji je ostvarivao i prije (Telišman-Košuta, 2020).

Rast turističke aktivnosti rezultirao je i rastom važnosti turizma u svjetskom gospodarstvu, ali i interesom za razumijevanje povezanosti turizma i rasta gospodarstva (Matošević Radić i dr., 2021). U 2019. godini sektor turizma i putovanja generirao je, izravno, neizravno i inducirano, 10,3% svjetskog bruto domaćeg proizvoda (<https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>), a na važnost turizma za ukupne gospodarske tokove ukazuju i primjeri dviju razvijenih turističkih mediteranskih europskih država. Tako je izravan i neizravan doprinos turizma u Španjolskoj procijenjen u 2019. godini na 12,4% ukupnog bruto domaćeg proizvoda (Instituto Nacional de Estadística, 2020), dok je u Hrvatskoj u 2016. godini procijenjen na 16,9% ukupne bruto dodane vrijednosti (Ivandić i Šutalo, 2019).

Implikacije rasta turističke aktivnosti nužno se povezuju i s brojnim negativnim učincima turizma kako na gospodarstvo (Comerio i Strozzi 2019), tako i okoliš (Carić, 2018) te društvo (Telišman-Košuta i Ivandić, 2021) iska-

zanim, između ostalog, kroz istiskivanje drugih gospodarskih aktivnosti, eksternalije, pritisak na prostor i pojedinačne prirodne ili kulturne resurse, prekomjerno zagađenje i općenito narušavanje kvalitete života stanovnika na receptivnim područjima. Može se očekivati da će se interes za mjerenjem negativnih učinaka turizma, odnosno razumijevanjem odnosa pozitivnih i negativnih učinaka turizma (Jones i Munday, 2007) dodatno pojačati s gotovo neupitnim daljnjim rastom turističke aktivnosti.² Pokazuje to i recentan fokus javnosti na probleme vezane uz tzv. prekomjerni obujam turističke aktivnosti (World Tourism Organization, 2019) čije su posljedice, i unatoč nedovoljno preciznom određenju pojma prekomjernog turizma (Koen i dr., 2018), vidljive u brojnim turističkim destinacijama i njihovim dijelovima, posebice na Mediteranu (Peeters i dr., 2018). U Hrvatskoj se negativni utjecaji prekomjerne turističke aktivnosti, iskazani kroz rast troškova života, istiskivanje raspoloživog stambenog prostora, muzealizaciju starih jezgri, ali i vizualno te okolišno (Carić, 2010) zagađenje, već naziru u obalnim turističkim gradovima kao što su Split, Zadar i Šibenik, a posebno Dubrovnik. Tako stara jezgra Dubrovnika u proteklih tridesetak godina bilježi ubranu depopulaciju³ (Klempić Bogadi i dr., 2018), rast kapaciteta privatnog i nekomercijalnog smještaja, komodifikaciju materijalne i nematerijalne baštine te izrazite, sezonske i unutarodnevnne, pritiske na pojedine lokacije i sadržaje (Cammatti i dr., 2020; Kunst i dr., 2014).

Prekomjernost turističke aktivnosti samo intenzivnije zrcali odavno prepoznate izazove uspostavljanja održivog upravljanja, imanentno neravnoteženom, turističkom destinacijom (Capocchi i dr., 2019; Telišman-Košuta i Ivandić, 2020). Naime, odnos tržišta proizvoda i tržišta faktora, eksternalije, komercijalizacija javnih i zajedničkih dobara te infrastrukture (Candela i Figini, 2010), ali i činjenica da destinacije predstavljaju okvir djelovanja brojnih i različitih dionika s nerijetko suprotstavljenim interesima i očekivanjima rezultiraju prekomjernim pritiskom na zajedničke (*commons*) destinacijske resurse, čime se smanjuje njihova raspoloživost za nove korisnike (Ostrom, 1990).

U neravnotežnim se uvjetima kao mogući ključ razrješenja problema „tragedija“ neefikasnog korištenja resursa (Heller, 2013), kao posljedice prekomjernog korištenja zajedničkih dobara u uvjetima maksimiziranja individualne koristi pojedinaca (eng. *The Tragedy of the Commons*) ili međusobnog

² Uz očekivano povećanje raspoloživog dohotka i mobilnosti stanovništva, očekuje se da će se obujam međunarodne turističke aktivnosti do 2030. godine uvećati za više od trećine prometa ostvarenog krajem druge dekade ovog stoljeća (World Tourism Organization, 2011). Valja naglasiti da je dugoročni planirani rast međunarodnih dolazaka do 2020. godine ostvaren već u 2018. godini.

³ Broj stanovnika stare jezgre smanjen je s 3.525 u 1991. godini na 1.557 u 2016. godini.

blokiranja različitih vlasnika dobra (eng. *The Tragedy of the Anticommons*), nameće potreba transparentnog upravljanja kroz informiranost i kooperaciju dionika. No ona se ne može i ne smije ograničiti samo na koordinaciju kvalitete, količine i cijene (Candela i Figini, 2010) već i na koordinaciju vezanu uz upotrebu javnih i zajedničkih dobara, prije svega prostora, kao „zajedničkog nazivnika“ vizije i interesa svih destinacijskih dionika. Pretpostavka takve uspješne koordinacije, između ostalog, jest i stalno integralno sagledavanje različitih aspekata korištenja destinacijskih javnih i zajedničkih dobara te infrastrukture. Metodološki okvir za takvu analizu pruža odavno poznat, a nerijetko i kritiziran te odbacivan, koncept nosivog kapaciteta turističkih destinacija (*Tourism Carrying Capacity Assessment – TCCA*).

Turistički nosivi kapacitet: evolucija

Interes za kontrolom različitih dugoročnih negativnih posljedica turističke aktivnosti raste i s porastom interesa modernih društava za očuvanjem okoliša, pitanjima kvalitete života i prihvaćanjem održivog razvoja. No promišljanje i planiranje razvoja turizma usklađenog s destinacijskim sustavima pretpostavka je i pravodobnog sprečavanja „samourušavanja“ tržišne pozicije turističkih destinacija uslijed sve jasnijih negativnih aspekata postojećeg modela intenzivnog rasta turističke aktivnosti. Time kontrola rasta turizma i pitanje „koliko je turizma prihvatljivo?“ ili, još važnije, „koliko nam je turizma dovoljno?“ postaje važan aspekt destinacijske turističke politike, bez obzira na činjenicu približava li se postojeća razina turističke aktivnosti razini prekomjernosti ili se kontroli rasta turizma pristupa proaktivno kako bi se zaštitila prirodna i kulturna resursna osnova, odnosno kako bi se osigurale pretpostavke za održivi razvoj.

Pojam nosivosti od 18. stoljeća do danas snažno je evoluirao odgovarajući na razvojna pitanja različitih društveno-ekonomskih sustava, ali i uslijed brojnih kontroverzi vezanih uz njegovu primjenu (Gill, 2004). Izvorno tehnička mjera fizičkog maksimalnog kapaciteta nekog prostora, a potom i biološka mjera maksimalnog kapaciteta određenog staništa da prihvati pojedine vrste bez trajnog smanjivanja produktivnosti staništa, turistički nosivi kapacitet danas se koristi kao analitički okvir za razmatranje planiranja i upravljanja destinacijskim zajedničkim dobrom utemeljen na integriranoj evaluaciji širokog spektra ekoloških, prostornih, fizičkih, društvenih, kulturoloških i ekonomskih destinacijskih obilježja. Pokazuje to i evolucija razumijevanja koncepta koja proizlazi iz brojnih razvijenih modela njegova mjerenja/utvrđivanja. Primjerice, pristup „granice prihvatljivih promjena“ (*Limit of Acceptable Change*

– LAC) postavlja upravljačke strategije kako bi se osigurao prihvatljiv razvoj nekog područja bez utvrđivanja granica rasta (Stankey i McCool, 1984), dok je pristup „upravljanja utjecajem turista“ (*Visitor Impact Management* – VIM) usmjeren na razumijevanje razloga te predviđanje i korekciju neprihvatljivog utjecaja turista (Graefe i dr., 1990). Pristup „osiguranja iskustva posjetitelja i zaštite resursa“ (*Visitor Experience and Resource Protection* – VERP) sagledava nosivi kapacitet nacionalnih parkova kroz odnos utjecaja infrastrukture namijenjene posjetiteljima i kvalitete iskustva posjetitelja (Hof i Lime, 1997), dok metodološki okvir koji koristi PAP/RAC polazi od prepoznavanja „kritičnih točaka“ turističkog razvoja na temelju ograničene analize mjerljivih pokazatelja različitih fizičkih, ekoloških, infrastrukturnih, sociodemografskih i političko-ekonomskih obilježja destinacije (PAP/RAC, 1997).

Evolucija i kompleksnost koncepta turističkog nosivog kapaciteta nisu izjedrili i njegovu općeprihvaćenu definiciju. Polazeći od nosivog kapaciteta kao idealnog odnosa između broja ljudi na nekom području i raspoloživih resursa, Svjetska turistička organizacija – UNWTO (1981) turistički nosivi kapacitet određuje kao maksimalan broj turista koji neki prostor može apsorbirati bez smanjivanja kvalitete doživljaja turista te narušavanja okolišnih i društveno-ekonomskih struktura. Sličnu definiciju postavljaju, tridesetak godina kasnije, primjerice Carić i Klarić (2011) određujući nosivi kapacitet kao maksimalno korištenje nekog prostora bez stvaranja negativnih učinaka na resurse, društvo, gospodarstvo i kulturu tog područja te smanjenja zadovoljstva posjetitelja. Moguće je ustvrditi da navedene definicije, iako naglašavaju održivu ravnotežu između destinacijskih sustava i destinacijskih dionika, pojmu nosivosti pristupaju iz perspektive maksimizacije korisnika ili korištenja neizravno podržavajući „beskonačno“ razvijanje prostora te posljedične pritiske na okoliš. Ocrtavajući još uvijek dominantnu paradigmu turističkog razvoja koja se temelji na rastu, prije svega smještajnih kapaciteta, postavljene definicije tako zanemaruju ili isključuju različite aspekte pitanja „koliko je turizma dovoljno?“ kao nužnog odraza stvarnih dugoročnih destinacijskih koristi i troškova turističke aktivnosti (Dwyer i dr., 2020) i razumijevanja postmaterijalističkih promjena sustava vrijednosti te stanovništva i turista (Dwyer i dr., 2017), odnosno kao fokalne točke destinacijske turističke politike (Ivandić, 2020). U tom smislu nije ni uspostavljen konsenzus oko ključnih sastavnica definicije turističkog nosivog kapaciteta iz perspektive održivog destinacijskog menadžmenta, iako se prepoznaje da se turistički nosivi kapacitet može shvatiti i kao vodič prema održivom turizmu (Carić i Klarić, 2011) koji može, i treba, imati različite uloge u definiranju razvojnih politika (Coccossis, 2004).

Korištenje turističkog nosivog kapaciteta u razvojnom turističkom planiranju ograničava i kompleksnost koncepta nosivog kapaciteta i kompleksnost turističke aktivnosti, ali i njegova, ugrađena, varijabilnost. Naime, nosivi kapacitet nekog područja može biti stvaran ili percipiran te se može mijenjati kao rezultat funkcionalnog prilagođavanja, ali i organizacijskih ili tehnoloških promjena (Cocossis, 2002). No, bez obzira na nedvojbene probleme vezane uz razumijevanje i primjenu koncepta turističkog nosivog kapaciteta, jasne su i njegove brojne koristi. One dominantno proizlaze iz metodološkog okvira na kojem sagledavanje nosivog kapaciteta počiva, a koji omogućava informiranu i utemeljenu raspravu o ciljevima, formulaciji alternativnih strategija, podizanju svijesti, uključivanju dionika te građenju konsenzusa oko destinacijske politike usmjerene na osiguranje ravnoteže između dugoročnog očuvanja prirodne i kulturne baštine i podizanja kvalitete života lokalnog stanovništva te pritisaka turističke i nekretninske potražnje na destinaciju (Cocossis, 2004; Carić i Jakelić, 2018). Koncept je jednako tako relevantan i za prostorno planiranje. Osim što pruža mogućnost „užeg“ sagledavanja veličine i broja područja primjerenih za smještaj turističkih aktivnosti bez dugoročnih negativnih implikacija na destinacijsku prostornu resursnu osnovu (Mrđa i dr., 2014), čini se da njegov puno važniji doprinos za prostornoplan-ski kontekst razvoja destinacija proizlazi iz šireg i multidisciplinarnog „razotkrivanja“ različitih aspekata turističkog pritiska na prostorne, infrastrukturne, demografske, društvene, prirodne, sigurnosne i ekonomske sustave destinacije. Posebno stoga što takav „širi“ pristup omogućava sagledavanje učinaka procesa koji servisiraju proces „apartmanizacije“ te izgradnje smještajnih jedinica za prodaju.

Specifična pitanja

Važnost šireg i multidisciplinarnog „razotkrivanja“ veličine i različitih aspekata turističke aktivnosti u destinaciji ne proizlazi samo iz činjenice da turizam izravno, u okviru destinacijskog lanca vrijednosti, uključuje brojne gospodarske djelatnosti⁴ već i iz činjenice da se komercijalni odmorišni turi-

⁴ Sukladno metodološkom okviru satelitskog računa (Državni zavod za statistiku (2019), Satelitski račun turizma za Republiku Hrvatsku u 2016., Priopćenje 12.4.1.) turističke aktivnosti uključuju dijelove gospodarskih subjekata koji pružaju: hotelske i ostale smještajne usluge za posjetitelje te usluge smještaja povezane s vlasništvom nad kućama i stanovima za odmor; usluge posluživanja hrane i pića, usluge putničkog prijevoza, usluge putničkih agencija i ostale usluge rezervacije; kulturne, sportske i rekreativne usluge; usluge kupovine (usluge i roba u trgovini na malo) kao proizvod i usluga svojstveni turizmu u Hrvatskoj; usluge veza u jahtaškom turizmu kao usluga svojstvena turizmu u Hrvatskoj; usluge nautičkog čartera kao usluga svojstvena turizmu u Hrvatskoj, ostale proizvode i usluge za potrošnju.

zam u Hrvatskoj ne kreira niti se odvija u ugostiteljsko-turističkim područjima (zonama), kroz koje Zakon o prostornom uređenju (NN 153/13, 65/17, 114/18, 39/19) uglavnom „rješava“ turizam, već u građevinskim područjima naselja. Potvrđuje to struktura komercijalnih ostvarenih noćenja u Hrvatskoj u godini prije pandemije bolesti COVID, 2019., kada je (prema podacima iz sustava evisitor⁵) u objektima u domaćinstvu,⁶ koji su gotovo potpuno smještene u građevinskim područjima naselja, ostvareno 44%, a u hotelima i sličnim objektima⁷ 24,2%, turističkim naseljima 3,6% te kampovima i sličnim objektima⁸ 21% ukupnih komercijalnih turističkih noćenja. No još je važnije naglasiti da ni navedeni podaci ne ocrtavaju stvarne značajke turističke aktivnosti na području destinacije, a posebice njezina pritiska na građevinska područja naselja, s obzirom na to da ne uključuju tzv. nekomercijalna turistička noćenja koja se ostvaruju u vlastitim kućama i stanovima za odmor, noćenja koja se ostvaruju kod prijatelja i rođaka kao ni jednodnevne turističke boravke na području destinacije. Ne treba zanemariti ni neregistrirane turističke tokove u komercijalnim smještajnim objektima kao ni cijeli segment fizičke turističke aktivnosti vezane uz nautički turizam, pri čemu problematika prostornog planiranja morskih područja zahtijeva posebnu pozornost. Drugim riječima, intenzitet turističke aktivnosti na području destinacija, posebice na obalnim područjima tijekom vrha turističke sezone, pretežno se odvija na području građevinskih područja naselja i bitno je veći nego što podaci statistike turizma pokazuju. Kada je riječ o ukupnom pritisku na destinacijske sustave vezane uz turizam, ne smije se zaboraviti ni učinak sezonske radne snage.

Navedeno dovodi do dva međusobno povezana pitanja, koja su istodobno i ključna za razumijevanje turističkog nosivog kapaciteta destinacije, ali koja ukazuju i na dugotrajnu supstandardnu praksu destinacijskog planiranja i upravljanja:

- Koliki je stvarni fizički pritisak turizma na destinaciju?

⁵ Podaci iz sustava evisitor, koji vodi i organizira Hrvatska turistička zajednica, podignuti su 8. ožujka 2021. sa stranice <https://www.evisitor.hr/eVisitor/hr-HR/Home/Index?source=https%3A%2F%2Fwww.evisitor.hr%2FeVisitor%2Fhr-HR%2FPivotReport%2FComplexReport%3F>.

⁶ Sukladno odredbama Zakona o ugostiteljskoj djelatnosti (NN 85/15, 121/16, 99/18, 25/19, 98/19, 32/20 i 42/20), ugostiteljskim uslugama u domaćinstvu smatraju se, između ostalog, usluge smještaja u sobi, apartmanu i kući za odmor, kojih je iznajmljivač vlasnik do najviše deset soba, odnosno 20 osnovnih kreveta.

⁷ Hoteli i slični objekti definirani su kao hoteli, hosteli, hoteli baština, hoteli posebnog standarda *business* i *congress*.

⁸ Kampovi i slični objekti definirani su kao kampovi, kamp odmorište i kampiralište.

- Kolika je postojeća izgrađenost komercijalnih i nekomercijalnih turističkih kapaciteta, odnosno kolika je moguća izgradnja komercijalnih i nekomercijalnih turističkih kapaciteta u okviru postojeće prostorno-planske dokumentacije?

S obzirom na to da službena statistika ne omogućuje utvrđivanje svih ključnih sastavnica fizičke turističke potražnje na području destinacije, odgovor na pitanje veličine fizičkog pritiska turizma u velikoj mjeri nužno proizlazi iz induktivnog zaključivanja na temelju neizravnih pokazatelja turističke aktivnosti. Radi se prije svega o podacima o broju izgrađenih kuća i stanova na području destinacije, posebice onih koji se koriste kao kuće i stanovi za odmor, očekivanom turističkom korištenju tih objekata, procjeni neregistriranih tokova u segmentu obiteljskog smještaja, kao i procjeni jednodnevnih posjetitelja te fizičke potražnje u segmentu nautičkog turizma (uključujući broj putnika na plovilima na vezu u lukama nautičkog turizma, lukama otvorenim za javni promet, ali i plovilima na bovi ili sidru izvan mjesnih lučica i marina). Važnost tog pitanja potvrđuju rezultati pilot-istraživanja koji ukazuju da je stvarna turistička potražnja u razdobljima vršnog turističkog pritiska minimalno dvostruko veća od službeno registrirane turističke potražnje (Institut za turizam, JU Zavod za prostorno uređenje PGŽ, 2020).

Već i prethodno navedeni podaci o strukturi potražnje prema vrstama smještajnih objekata upućuju na zaključak da se najveći dio turističke aktivnosti u Hrvatskoj odvija u građevinskim područjima naselja u kapacitetima obiteljskog smještaja te različitim oblicima nekomercijalnog smještaja. Takav zaključak još snažnije potvrđuju podaci o strukturi turističkih kapaciteta mjerenih brojem kreveta prema vrsti smještaja koji pokazuju da je u stambenim objektima (obiteljski smještaj te kuće i vikendice) organizirano minimalno⁹ 63,5% ukupnih komercijalnih i nekomercijalnih turističkih smještajnih kapaciteta Hrvatske.¹⁰

⁹ Radi se zasigurno o podcijenjenom kapacitetu jer ne uključuje nekomercijalne kapacitete u kućama i stanovima u vlasništvu stanovnika destinacija koji se koriste za smještaj prijatelja i rođaka, a ni neregistrirane komercijalne objekte kao ni neregistrirane kuće i stanove za odmor.

¹⁰ Udio kreveta u domaćinstvima u ukupnim komercijalnim krevetima, zbog obilježja i sezonalnosti potražnje, i veći je od udjela u noćenjima koji ti kapaciteti ostvaruju. Sukladno podacima iz sustava evisitor, na dan 31. 8. 2019. u Hrvatskoj je u objektima u domaćinstvu bilo registrirano 55% (kapacitet 629,3 tisuće kreveta) ukupnih komercijalnih kreveta, dok su hoteli i slični kapaciteti istodobno činili tek 12,6% (kapacitet 144,2 tisuće kreveta), a kampovi i slični objekti 22% (kapacitet 252,3 tisuće gostiju) komercijalnih kreveta. Ako se komercijalnim kapacitetima obiteljskog smještaja pridoda i kapacitet u kućama i stanovima za odmor, kao obliku nekomercijalnih turističkih kapaciteta, važnost turističkih kapaciteta smještenih u građevinskim područjima naselja za ukupni hrvatski turizam dodatno dobiva na značenju. Naime, prema podacima sustava evisitor, u kućama i stanovima za odmor registrirano je dodatnih 345 tisuća kreveta.

Hrvatske razvijene turističke destinacije obilježava vrlo visok udio turističkog korištenja stambenih objekata, a ako se nastave dosadašnji trendovi, može se očekivati da će turizmom generirana, nekretninska ili poslovna, potražnja biti ključan faktor izgradnje stambenih objekata i u budućnosti. Posebnu pozornost stoga zahtijeva procjena moguće izgradnje komercijalnih i nekomercijalnih turističkih kapaciteta u okviru postojeće prostornoplanske dokumentacije. Naime, u ovom trenutku, uz poštivanje prostornoplanskih uvjeta, gotovo da ne postoje ograničenja za njihovu realizaciju osim onih koja proizlaze iz odnosa faktora koji utječu na ponudu i potražnju na destinacijskom i globalnom tržištu nekretnina. Radi se dakle o „ugrađenom“ faktoru koji već danas određuje budući turistički kapacitet destinacije te time potencijalno i narušava relevantnost ključnih odrednica prihvatljivog turističkog nosivog kapaciteta. Naime, iako se potencijal nove gradnje¹¹ nužno razlikuje između destinacija, rezultati provedenog pilot-istraživanja ukazuju na potencijalno golemo povećanje turističkih kapaciteta koje je „ugrađeno“ u postojeću prostornoplansku dokumentaciju (Institut za turizam, JU Zavod za prostorno uređenje PGŽ, 2020). Polazeći od uspostavljenog metodološkog okvira,¹² istraživanjem je utvrđena mogućnost višestrukog povećanja broja postojećih stambenih objekata, a time i objekata u tzv. privatnom smještaju te kuća i stanova za odmor, ali i mogućnost utrostručenja izgradnje komercijalnih turističkih smještajnih kapaciteta u zonama ugostiteljsko-turističke namjene.

¹¹ Nova planiranja gradnja proizlazi iz: (i) moguće izgradnje na neizgrađenim dijelovima građevinskih područja naselja, (ii) moguće izgradnje na neizgrađenim dijelovima unutar planom izrađenih dijelova građevinskih područja naselja, (iii) rekonstrukcije postojećih objekata kao i (iv) moguće izgradnje u zonama ugostiteljsko-turističke namjene.

¹² Moguća nova izgradnja na neizgrađenim dijelovima GP naselja (planiranim i utvrđenim neizgrađenim površinama unutar izgrađenih GP naselja) procijenjena je na temelju uvjeta za neposrednu provedbu u PPUO/G, uključujući minimalne površine građevinskih čestica, KIG, KIS, katnost i visinu te korekcije za procijenjene površine za druge funkcije naselja uključujući prometnice, površine za odmor i rekreaciju, površine za rad.

Maksimalni potencijal izgrađenog dijela građevinskih područja naselja procijenjen je na temelju uvjeta iz PPUO/G polazeći od procjene maksimalnog broja objekata koji je moguće izgraditi na izgrađenom građevinskom području na temelju uvjeta za rekonstrukciju objekata neposrednom provedbom plana te postojeće prosječne veličine građevinskih čestica i usporedbe razlike između procijenjenog maksimalnog broja objekata koji je moguće izgraditi na izgrađenom građevinskom području i postojećeg broja objekata/stanova iz podataka o obveznicima plaćanja komunalne naknade.

Metodološki okvir procjene rezultira maksimalnim mogućim potencijalom izgrađenosti za koji se ne može očekivati da će se potpuno ostvariti jer je uvjetovan različitim faktorima kao što su troškovi zahvata rekonstrukcije, udaljenost od cesta te ruba građevnih čestica i postojećih visina građevina.

Činjenica da ne postoje raspoloživi podaci koji omogućavaju cjelovito sagledavanje veličine fizičke turističke aktivnosti, posebno u razdoblju vršne sezone, te činjenica da postojeća prostornoplanska dokumentacija i danas omogućava bitan rast destinacijskih komercijalnih i nekomercijalnih turističkih kapaciteta, ukazuju na nužnu potrebu uspostavljanja platforme za vođenje politike održivog turističkog razvoja koja će imati potencijal odgovoriti na stvarne potrebe pojedinih jedinica lokalne samouprave i regija, ali i cijele Hrvatske. S obzirom na brojne destinacijske neravnoteže i neefikasno korištenje zajedničkih resursa te utvrđeni potencijal daljnjeg rasta izgradnje kuća i stanova za odmor, odnosno kapaciteta tzv. privatnog smještaja, čini se da odrednice suvremenog razumijevanja koncepta turističkog nosivog kapaciteta pružaju okvir za uspostavljanje takve platforme.

Specifičan pogled

Kompleksnost koncepta turističke nosivosti i raspoloživost odgovarajućih podataka ograničava njegovu operativnu uporabu na destinacijskoj razini. No prethodna analiza naglasila je važnu karakteristiku koncepta turističke nosivosti koja proizlazi iz mogućnosti šireg i multidisciplinarnog utvrđivanja postojećih i potencijalnih neravnotežnih pritisaka turističke aktivnosti na održivost destinacijskih sustava. Pokazano je da proces utvrđivanja nosivog kapaciteta na destinacijskoj razini ima potencijal, kao dodatno i izuzetno važno obilježje, prepoznati, ali i pravodobno nagovijestiti, moguće probleme i izazove turističkog razvoja, a time postati i ključno kohezijsko sredstvo destinacijskih dionika u stvaranju kolaborativne destinacije (Telišman-Košuta i dr., 2015) usmjerene na održivi razvoj turizma.

Sažimajući ključne odrednice relevantnih modela procjene turističkoga nosivog kapaciteta, slijedi da se izgradnja takvog relevantnog multidisciplinarnog signalnog sustava nužno odvija u više koraka koje je moguće podijeliti u tri faze (prema Ivandić, Telišman-Košuta, 2020):

- fazu analize usmjerenu na dubinsku analizu međudnosa turističke aktivnosti sa strane ponude i potražnje te destinacijskih fizičko-prostornih, društveno-kulturnih te ekonomskih sustava koja počiva na:
 - analizi kvalitativnih i kvantitativnih odrednica turističke aktivnosti;
 - utvrđivanju uskih grla, ograničenja i faktora rizika destinacijskog održivog razvoja;

- fazu utvrđivanja jaza u kojoj se sagledava usklađenost dostignutih i potencijalnih obilježja turističke aktivnosti te poželjnog i prihvatljivog turističkog nosivog kapaciteta destinacije, a koja uključuje:
 - razradu alternativnih scenarija rasta i razvoja turističke aktivnosti na području analize;
 - analizu jaza između sadašnjih i potencijalnih uskih grla, ograničenja i faktora rizika održivog razvoja turizma destinacije;
 - određivanje prihvatljivog turističkog nosivog kapaciteta destinacije;
- fazu djelovanja koja je usmjerena na osiguranje organizacijskih i resursnih pretpostavki za implementaciju i monitoring provedbe mjera održivog razvoja destinacije.

Dubinska analiza usmjerena je na prepoznavanje uskih grla, ograničenja i faktora rizika održivog razvoja turizma na temelju podataka i pokazatelja koji omogućavaju usporednu analizu „zeleno“-fizičkih, sociokulturnih te ekonomskih obilježja destinacije iz perspektive ključnih obilježja turizma te utjecaja turizma na destinaciju. Iako ograničenja, uska grla i faktori rizika već i samostalno imaju potencijal signalizirati probleme i izazove turističkog razvoja, prava eksplanatorna moć tih pokazatelja proizlazi iz usporedbe jaza između njihova aktualnog stanja i procijenjenog stanja u alternativnim razvojnim mogućnostima destinacije. Polazeći od nužne pretpostavke promjenjivosti okruženja, alternativne razvojne mogućnosti procijenjene u metodološkom okviru analize scenarija (Radeljak Kaufmann, 2016) omogućavaju valoriziranje i kritičko propitivanje različitih „verzija“ budućnosti prema ključnim značajkama i odabranim varijablama kao što su korištenje prostora, zaposlenost, stanovništvo, razvoj ponude i potencijal rasta te specifičnim destinacijskim ograničenjima, uskim grlima i faktorima rizika, prije svega iz domene infrastrukture, zaštite okoliša te iritacije lokalnog stanovništva i posjetitelja destinacijskim turističkim proizvodom. Iskaz jaza između sadašnjih i potencijalnih uskih grla, ograničenja i faktora rizika dugoročnog narušavanja tržišne pozicije destinacije okvir je za integriranje interesa i kooperaciju destinacijskih dionika u artikuliranju, implementaciji te monitoringu destinacijske politike održivog razvoja.

Zaključak

Evolucija koncepta nosivog kapaciteta turističkih destinacija rezultirala je izgradnjom multidisciplinarnog sustava koji na destinacijskoj razini ima potencijal pravodobno ukazati na moguće probleme i izazove turističkog razvoja, a time postati i ključno kohezijsko sredstvo destinacijskih dionika u osiguranju održivog razvoja turizma. Uspostava takvog sustava podrazumijeva razvoj i testiranje relevantnih primarnih i sekundarnih izvora i pokazatelja kvantitativnih i kvalitativnih odrednica destinacijskog razvoja i turističke aktivnosti. Integriranje relevantnih, pravodobnih, točnih i dostupnih podataka i pokazatelja prilagođenih tipologiji turističkih destinacija prema prostornim, demografskim, sociokulturnim, ekonomskim, okolišnim, infrastrukturnim i upravljačkim područjima utjecaja turizma predstavlja, istodobno, i ključan izazov daljnjeg teorijskog i operativnog razvoja koncepta turističkog nosivog kapaciteta kao „vodiča“ za destinacijsku politiku održivog razvoja.

Posebnu pozornost zahtijeva osiguranje pravodobnog razumijevanja, ali i institucionalnog reguliranja, šireg i multidisciplinarnog konteksta prostorno-planske povezanosti turizma i razvoja destinacija, s naglaskom na adekvatno reguliranje turizmom potaknute nekretninske (kvazi)stambene izgradnje. Desetljećima zanemarivano sustavno planiranje i upravljanje turističkim destinacijama, u uvjetima složenih društvenih, tržišnih i okolišnih pritisaka, bitno je naime smanjilo „luksuz“ pogrešnih razvojnih odluka.

Uspostavljanje relevantnog metodološkog okvira za procjenu turističkog nosivog kapaciteta podrazumijeva i širenje domene istraživanja, uključivanjem primjerice aspekta, do sada zanemarene, problematike prostornog planiranja mora, ali i dubinskog mjerenja i razumijevanja stavova i interesa lokalnog stanovništva i ostalih lokalnih dionika vezanih uz turizam. Usmjerenje istraživanja na stavove i interese destinacijskih dionika posebno je važno s obzirom na to da se međuuvjetovanost osiguranja „vlasništva“ dionika nad cijelim procesom i vrednovanja razvojnih scenarija i implementacije mjera održivog razvoja destinacije nameće kao ograničenje operativne primjene koncepta turističkog nosivog kapaciteta, a time i stvaranja kolaborativne destinacije.

Literatura

- Camatti, N., Bertocchi, D., Carić, H. i van der Borg, J. (2020). A digital response system to mitigate overtourism. The case of Dubrovnik. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 37(8-9), 887-901. <https://doi.org/10.1080/10548408.2020.1828230>
- Candela, G. i Figini, P. (2010). Destination unknown. Is there any economics beyond tourism areas? *Review of Economic Analysis Volume*, 2(3), 256-271.
- Capocchi, A., Vallone, C., Mariarita Pierotti, M. i Amaduzzi, A. (2019). Overtourism: A literature review to assess implications and future perspectives. *Sustainability*, 11(12), 3303. <https://doi.org/10.3390/su11123303>
- Carić, H. (2010). Nosivi kapacitet i zaštita okoliša – Carrying capacity and environmental protection. Zbornik radova Znanstveno-stručnog skupa Nacionalnog parka Plitvička jezera. 15. i 16. listopada 2009. Nacionalni park Plitvička jezera: Znanstveno stručni centar „Dr. Ivo Pevalek“.
- Carić, H. (2018). Perspektive zelenog razvoja turizma – koncept, politike, primjena. *Tourism*, 66(1), 78-88.
- Carić, H. i Jakelić, M. (2018). Informirano upravljanje posjećivanjem u zaštićenim područjima. *Prostor*, 26(1[55]), 146-155. [https://doi.org/10.31522/p.26.1\(55\).11](https://doi.org/10.31522/p.26.1(55).11)
- Carić, H. i Klarić, Z. (2011). Istraživanja prihvatnog kapaciteta – međunarodna i hrvatska iskustva. U S. Čorak (Ur.), *Izazovi upravljanja turizmom* (str. 107-121). Institut za turizam.
- Coccossis, H. (2002). Island tourism development and carrying capacity. U Y. Apostolopoulos i D. Gayle (Ur.), *Island tourism and sustainable development: Caribbean, Pacific, and Mediterranean experiences* (str. 131-144). Praeger.
- Coccossis, H. (2004). Sustainable tourism and carrying capacity: A new context. U H. Coccossis i A. Mexa (Ur.), *The challenge of tourism carrying capacity assessment, theory and practice* (str. 3-14). Ashgate.
- Comerio, N. i Strozzi, F. (2019). Tourism and its economic impact: A literature review using bibliometric tools. *Tourism Economics*, 25(1), 109-131. <https://doi.org/10.1177/1354816618793762>
- Dwyer, L., Ateljević, I. i Tomljenović, R. (2017). Tourism future: Towards transformational tourism. U L. Dwyer, R. Tomljenović i S. Čorak (Ur.), *Evolution of destination planning and strategy* (str. 279-294). Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-42246-6>
- Dwyer, L., Forsyth, P. i Dwyer, W. (2020). *Tourism economics and policy, Second Edition*. Pennsylvania, Blue Ridge Summit. <https://doi.org/10.21832/9781845417338>
- Gill, A. (2004). Tourism communities and growth management. U C. Lew, M. Hall i A. William (Ur.), *A companion to tourism* (str. 569-583). Blackwell Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1002/9780470752272.ch45>

- Graefe, A.R., Kuss, F. R. i Vaske, J. J. (1990). *Visitor impact management: The planning framework*. National Parks and Conservation Association.
- Heller, M. (2013). The tragedy of the anticommons: A concise introduction and lexicon. *The Modern Law Review*, 76(1), 6-26. <https://doi.org/10.1111/1468-2230.12000>
- Hof, M. i Lime, D. (1997). Visitor experience and resource protection framework in the National Park System: Rationale, current status, and future direction. U S. F. McCool i D. N. Cole (Ur.), *Proceedings – limits of acceptable change and related planning processes: progress and future directions: from a workshop held at the University of Montana's Lubrecht Experimental Forest*. Gen. Tech. Rep. INT-GTR-371 (str. 29-36). U.S. Department of Agriculture, Forest Service, Rocky Mountain Research Station.
- Instituto Nacional de Estadística (2020). Spanish Tourism Satellite. Statistical review 2019- 2016–2019 Series (4/4), *Press release 11 December 2020*. Instituto Nacional de Estadística.
- Institut za turizam; JU Zavod za prostorno uređenje PGŽ (2020). *Razvoj održivog turizma u PGŽ: Metodološki okvir procjene prihvatnog kapaciteta prostora – Faza I*. Institut za turizam.
- Ivandić, N. (2020). *Fake plastic trees*. Institut za turizam. http://www.iztg.hr/files/file/RADOVI/2020/COVID-19/Ivandi%C4%87-N_2020.pdf
- Ivandić, N. i Štatalo, I. (2019). An integrated TSA and IO model for the estimation of the overall contribution of tourism: The example of Croatia. *Tourism*, 67(4), 389-404.
- Jones, C. i Munday M. (2007). Exploring the environmental consequences of tourism: A satellite account approach. *Journal of Travel Research*, 46(2), 164-172. <https://doi.org/10.1177/0047287507299592>
- Klempić Bogadi, S., Vukić, J. i Čaldarović, O. (2018). *Život u povijesnoj jezgri Dubrovnika, Sociološko-demografska studija*. Zavod za obnovu Dubrovnika.
- Koen, K., Postma, A. i Papp, B. (2018). Is overtourism overused? Understanding the impact of tourism in a city context. *Sustainability*, 10(12), 4384. <https://doi.org/10.3390/su10124384>
- Kunst, I., Ivandić, N., Telišman-Košuta, N., Mrduljaš, M. i Bojić, N. (2014). *Utjecaj promjene autentičnog kulturnog krajobraza grada Dubrovnika kao važnog elementa identitetskog sustava na brend i imidž Grada te na uspješnost turističke destinacije*. Institut za turizam.
- Matošević Radić, M., Petrić, L. i Ivandić, N. (2021). Contribution of tourism to economic convergence in the European Union member states. *European Journal of Tourism Research*, 29, 2913.
- Mrđa, A., Carić, H. i Bojanić Obad Šćitaroci, B. (2014). Značaj koncepta turističke nosivosti za prostorno planiranje – Dosadašnja istraživanja, razvoj koncepta i metodološki pristupi. *Prostor*, 22 (2:48), 212-227.

- Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511807763>
- PAP/RAC (1997). *Smjernice za procjenu prihvatnog kapaciteta sredozemnih obalnih područja za turizam*. Split: UNEP PAP/RAC.
- Peeters, P., Gössling, S., Klijs, J., Milano, C., Novelli, M., Dijkmans, C., Eijelaar, E., Hartman, S., Heslinga, J., Isaac, R., Mitas, O., Moretti, S., Nawijn, J., Papp, B. i Postma, A. (2018). *Research for TRAN Committee - Overtourism: Impact and possible policy responses*. European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies.
- Radeljak Kaufmann, P. (2016). Metoda scenarija u istraživanju i planiranju prostora. *Hrvatski geografski glasnik*, 78(1), 45–71. <https://doi.org/10.21861/HGG.2016.78.01.03>
- Stankey, G. H. i McCool, S. F. (1984). Carrying capacity in recreational settings: Evolution, appraisal, and application. *Leisure Science*, 6(4), 453–473. <https://doi.org/10.1080/01490408409513048>
- Telišman-Košuta, N. (2020). *Turizam nakon doba korone: Što će biti drugačije? Što može biti bolje?* Institut za turizam. http://www.iztg.hr/files/file/RADO-VI/2020/COVID-19/Teli%C5%A1man-Ko%C5%A1uta-N_2020.pdf
- Telišman-Košuta, N. i Ivandić, N. (2020). Tourism and destination identities: Policy implications. U I. Marković Vukadin i D. Kreši (Ur.), *Tourism in the VUCA world: Towards the era of (ir)responsibility. Proceedings book* (str. 118–124). Institut za turizam.
- Telišman-Košuta, N. i Ivandić, N. (2021). Collaborative destination management based on carrying capacity assessment from resident and visitor perspectives: A case study of Crikvenica-Vinodol Riviera, Croatia. U A. Mandić i L. Petrić (Ur.), *Mediterranean protected areas in the era of overtourism: Challenges and solutions* (str. 175–192). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-69193-6_9
- Telišman-Košuta, N., Ivandić, N. i Kunst, I. (2015). *From a conflicted to a collaborative destination: A case study of marketing and management challenges in co-creating wellbeing in Novalja, Croatia*. U J. Pesonen i R. Komppula (Ur.), *Tourism engagement: Co-creating well-being. Proceedings of the 6th Advances in Tourism Marketing Conference* (str. 316–320). University of Eastern Finland, Faculty of Social Sciences and Business, Centre for Tourism Studies.
- World Tourism Organization, General Assembly (1981). *Saturation of tourist destinations, B.D.2.1*. Rome: World Tourism Organization.
- World Tourism Organization (2011). *Tourism. Towards 2030 / global overview*. Madrid: World Tourism Organization.
- World Tourism Organization (2012). *World tourism barometer, 10*. Madrid: World Tourism Organization.

World Tourism Organization (2019). *„Overtourism“? Understanding and managing urban tourism growth beyond perceptions executive. Summary*. Madrid: World Tourism Organization.

World Tourism Organization (2020). *World tourism barometer*, 18(7). Madrid: World Tourism Organization.

DRUŠTVENE VRIJEDNOSTI I PROSTORNE STRUKTURE – MOŽEMO LI (STVORITI) DRUGAČIJE?

I tako, eto, valja ponovo postaviti pitanje o smislu bitka. Jesmo li, također, danas bar u neprilici što ne razumijemo izraz 'bitak'? Nipošto. I tako, eto, valja najprije, prije svega, ponovo pobuditi razumijevanje za smisao tog pitanja.
(Heidegger, 1926/1987)

Sažetak

Odnos društvenog i fizičkog prostora kompleksan je i dinamičan, a reflektira vrijednosni sustav i odnose moći u nekom društvenom kontekstu. Strukturacijski proces kojim nastaju društvene institucije i sustavi istovremeno je i proces strukturacije prostora. Često se naša svijest bavi društvenom stvarnošću ili prošlosti ne obraćajući pritom pažnju na društvene procese koji tu stvarnost kreiraju kroz svakodnevni niz događaja i akcija. Cilj ovoga izlaganja jest podsjetiti na ono što nam je ovaj *timeout* pružio – na mogućnost kolektivnog promišljanja društvenog odnosa prema prostoru i čovjeku, svrsi i načinu društvenog razvoja – i možda najviše od svega na vrijednosti na kojima on počiva. Održivost je temeljno pitanje zajednice, vrijednosno pitanje, pitanje određenja prioriteta i prihvaćanja odgovornosti za akcije i posljedice. Turizam je jedan od oblika moći koji se pojavljuju u suvremenom, globalnom kontekstu, ali specifični društveni konteksti oni su u kojima se također određuje odnos te moći i svih ostalih. Vrijednosni sustavi određenog društva ili lokalne zajednice određuju posljedice koje će turizam ostaviti u fizičkom i društvenom prostoru, hoće li biti održiv i onaj koji „čuva“ ili će se suprotstaviti rušilačkom snagom globalne sile. Kako Bourdieu (1994, 2018) ističe, društveni prostor translata se više-manje izravno u fizički prostor, odnosi (moći) među akterima vidljivi su u njihovoj „moći nad prostorom“ i njegovim „prisvajanjem“. Međutim, odnosi moći dio su strukturacijskih procesa društva, stoga promjenjivi, zajedno s prostornim strukturama koje stvaraju. Strukturacija prostora jest proces u kojemu se kroz fizičko razmještanje dobara i ljudi stvaraju i mentalne slike o tom razmještanju (Löw, 2016). Možemo li zamisliti drugačije odnose moći,

drugačije vrednovanje prostora, prirode i zajednice? Na kojim vrijednostima počivaju naše akcije, naše institucije i naša budućnost? Kriza 2020. godine trenutak je da analitički pristupimo „svakodnevicu“ i odredimo temeljne vrijednosti na kojima je moguće graditi, jer sadašnje vrijednosti naše akcije vode destrukciji prirode, prostora i zajednice.

Ključne riječi: društveni prostor; fizički prostor; vrijednosni sustav; moć; turizam; zajednica.

Uvod

Turistički *timeout* koji je tema ovoga kolokvija Znanstvenog vijeća za turizam i prostor uistinu jest „trenutak za novo promišljanje turizma i prostora“, u njihovoj specifičnosti, ali primarno kao elemenata (ne)održivog društvenog sustava. U nastavku ćemo pokušati sa stajališta sociološke teorije oslikati one elemente složenog društvenog sustava koji mogu biti nositelji nužno potrebne promjene, jer svaka kriza ujedno je prilika za promjenu!

U takvom promišljanju nužno je odmaknuti se od sadašnjosti i sagledati šire društvene procese koji su doveli do današnjeg sustava vrijednosti, a posljedično i načina na koji se ljudsko društvo, točnije društva odnose prema prirodi, okolišu, baštini i tradiciji te kako poimaju vlastiti razvoj. Sve spomenuto čini elemente općeg vrijednosnog sustava na kojemu počivaju društveni odnosi. Vrijednosti su relativno stabilni „putokazi“ za društveno djelovanje i ponašanje kolektivnih i individualnih aktera, koji omogućuju razlikovanje poželjnog, prihvatljivog i onog drugog ponašanja. Prema Rogiću (2015), moguće je razlikovati četiri osnovne sastavnice vrijednosti: spoznajnu – ideje (o poželjnom načinu života ili društvenom stanju); norme – zahtjev za određenim oblikom ponašanja (i očekivanim sankcijama); osjećaje – koji su mobilizacijska potpora za određenu ideju ili normu te „ponašanje/djelovanje kojim se cilja ostvariti određena vrijednost ili vrijednosti“ (Rogić, 2015, str. 110). Pritom oblici ponašanja i društvenih praksi pokrivaju raspon tipova praksa ostvarivih u određenom društvenom kontekstu. U hrvatskom kontekstu održivost kao temeljna proklamirana vrijednost razvoja (turizma i drugih ekonomskih djelatnosti) ne počiva ni na zajedničkoj ideji, ni na normama (jer je zakonski okvir nedovoljno razvijen i precizan, a posebice u sankcioniranju neodrživih praksi), ni na osjećajima i ponašanju, osim iznimno kod malog broja individualnih ili kolektivnih aktera (određenih stručnih aktera i pojedinih građanskih inicijativa ili civilnih aktera). Takav je sustav vrijednosti odraz društvene neodgovornosti za javno dobro i posljedica/nastavak nezavršenih modernizacijskih procesa u kojima se pitanja javnog interesa,

odgovornosti, suvereniteta, odnosa prema javnom i privatnome (vlasništvu), općem dobru, gradu, državi... ne rješavaju jer nema aktera koji su iznijeli modernizacijski proces, postavili jasne vrijednosne i normativne okvire te osigurali dostatnu energiju za djelovanje u smjeru ostvarivanja tih vrijednosti. Modernizacijski rascjep i nezavršenost procesa, modernizacija „odozgo“ kroz industrijalizaciju i urbanizaciju u socijalističkom periodu bila je devastirajuća za okoliš u svojem djelovanju, ali se ni nakon osamostaljenja Hrvatske i promjene političkog sustava nije dogodila društvena modernizacija u smjeru stvaranja prethodno navedenog zajedničkog okvira djelovanja utemeljenog na općem, zajedničkom i javnom interesu niti je prepoznato da ljudi, priroda i u konačnici država (*res publica*) predstavljaju zajedničko i opće dobro za koje svi članovi zajednice imaju odgovornost.

Kriza 2019. i 2020. godine ujedno je i prilika da se prikupe relevantni i objektivni podaci, da se rasprave i sagledaju posljedice dosadašnjeg modela društvenog razvoja te da se promijeni ono što je neodrživo i stvori osnova za novi zajednički održivi razvoj utemeljen na ljudskoj mjeri i prirodi kao temeljnim razvojnim resursima i ujedno njegovim mjerilima.

Temeljna teza ovoga rada, a koja će biti elaborirana u nastavku, jest sljedeća – akceleracijsko/ubrzano, umreženo društvo potrebno je analizirati (ali i oblikovati akcijama) na temelju dinamičkih koncepata. Kao što je koncept mjesta pogrešno definirati isključivo kroz njegovu „usidrenost“ u povijest, tradiciju i dugo trajanje, tako je i koncept zajednice ili stanovnika potrebno inovirati te sagledavati kao dinamičnu, otvorenu i inkluzivnu kategoriju koja se sastoji ponegdje od Istoga (identitetski, tradicijski), ponegdje od niza Drugoga. Ti Drugi nisu „vanjski“ (Stranci u Baumanovu ili Simmelovu smislu) već su oni elementi koji obogaćuju suštinski zajednicu. Kako je to moguće? Isključivo na temelju zajedničkih vrijednosti, izvora (projektnog) identiteta i akcija utemeljenih na njima te bivanja u zajednici (dijelom zajednice). Pritom je zajednica definirana ne tradicionalno (Giddens, 2009, str. 102), odnosno teritorijalno, već dinamički i kompleksnije te uključuje i teritorijalnu definiciju i ostale oblike povezanosti koji mogu biti utemeljeni i na fizičkoj „nepprisutnosti“ ili njegovoj privremenosti. Ako su temeljni koncepti takve zajednice *javno dobro* i *javni interes* te su značenjski i vrijednosno ispunjeni istinskim konceptom održivosti (ekološke, socijalne, kulturne, pa onda i ekonomske), tada sve ostalo može biti u ubrzanju i promjeni ili statičnosti, jednostavno ostaje izborom te zamišljene zajednice (u Andersonovu smislu nacije kao zamišljene zajednice). Ono što je važno jest da postoji mogućost izbora, izlaska i ulaska, ali da ne postoji mogućnost postavljanja isključivosti kao temeljnog

načela – ono mora biti opće i javno dobro te javni interes. Tada zajednica može preživjeti, biti otporna i održiva. Može biti nositelj aktivnog struktuiranja društvenih, temporalnih i prostornih struktura po mjeri velikih izazova pred kojima smo se našli (doveli) u 21. stoljeću. Dakle, u normativnom smislu imamo jasne etičke putokaze, dok u empirijskom smislu imamo jasne nositelje odgovornosti i akcije.

Vrijednosni, etički i identitetski sustav u društvu rizika

Vrijednosni sustav prožima sve društvene elemente i razine te djeluje kao vodič društvenim akcijama kako na razini društvenih struktura i institucija tako i na mikrorazini samih pojedinaca kao društvenih aktera. Upravo u navedenoj složenosti leži izazov promjene, ali i njezina realna mogućnost. Vrijednosni sustav kao dio kulturnoga društvenog sustava predstavlja (dez)integrativne sile koje djeluju na sve segmente društva i dugoročno dovodi do njihove promjene. Turner (2016) integraciju definira kao načine i mehanizme kojima se društvene jedinice i društvene aktivnosti unutar sebe i među sobom koordiniraju u koherentne obrasce društvene organizacije, pritom što dulje odgađajući neizbježne dezintegracijske procese. Pritom ističe da se integracija i dezintegracija odvijaju na sve tri temeljne društvene organizacijske razine: na mikro (interakcije licem-u-lice), mezo (grupe, organizacije i zajednice) i makro sistemskoj razini (institucije, stratifikacijski sustavi, društveni i međudruštveni sustavi), ali se integracija istovremeno odvija i unutar pojedine razine kao i među razinama (Turner, 2016, str. 19).

Osnova kulturne integracije odvija se prema Turneru na makrorazini organizacije teksta, tehnologije, vrijednosti, ideologije i metaideologije, koje sve moraju biti međusobno dobro povezane i „usidrene“ kako bi sistem funkcionirao (Turner, 2016, str. 27). Ako postoji nerazmjer u zastupljenosti određenih ideoloških elemenata ili simboličkih medija razmjene, akteri će se okrenuti pokušaju stjecanja tih vrijednih resursa radi generiranja zadovoljstva i pozitivnih emocija, dakle željet će biti prihvaćeni od drugih i izbjeći potencijalne sankcije. U tom smislu možemo razumjeti da određeni „moralni kod“ i vrijednosni sustav generira pozitivne emocije i očekivanja ako je u skladu s ostalim članovima društva (Turner, 2016, str. 30-31). No Turner napominje kako je kulturna integracija, iako može dugo trajati, zapravo vrlo krhka i osjetljiva na nejednakosti ili međusobne neusklađenosti određenih elemenata (npr. tehnologija, znanost, religija, normativni sistem i očekivanja na mikrorazini). Primjerice našem društvu brojni prijevori, nejasnoće i nepovjerenje u institucije sustava generiraju umjesto pozitivnih emocija i motivacije za zajed-

ničko djelovanje brojne prakse koje nisu usklađene s osnovnim zakonskim i normativnim okvirom, a pogotovo vrijednostima održivog razvoja. Nositelji tih praksa često su upravo grupni ili čak institucionalni akteri (politički i ekonomski akteri), a s druge strane to su i individualni akteri (građani).

Pitanje društvenih vrijednosti neodvojivo je od drugog važnog pitanja, a to je pitanje procesa društvene modernizacije. Na temu modernizacije izravno se nadovezuje tema ubrzanja i širine obuhvata društvenih promjena (Giddens, 1991) ili društvene akceleracije (Rosa, 2013) koja se, ovisno o konkretnom društvenom kontekstu, uvijek odvija različito u pojedinim segmentima – tehnološkom (tehnologijskom), kulturnom, ekonomskom i na osobnoj razini individualnih društvenih aktera (mikrorazini). U tom se kontekstu sama od sebe u aktualnoj „krizi“ (iako je društvo i kultura rizika o kojima govore Beck, Giddens i Bauman jednostavno generator neprestanih kriza koje čine novu normalnost života) nameće još jedna važna tema – tema (ne)održivosti. Neodrživost se u suštini odnosi na ljudsku vrstu u ovakvom razvojnem modelu koji je globalno dominantan i čiji je etički okvir zapravo okvir globalnih nesigurnosti i nejasnoća (Bauman, 2009, str. 25) i pojedinačne moralne odgovornosti bez putokaza, ali s nesagledivim posljedicama koje naš um nije sposoban pojmiti (jer se radi o „nepredviđenim posljedicama“ koje mogu sezati tisućama godina u budućnost). Društveni prostor, prema Baumanu, nužno je promatrati kao „složenu interakciju tri isprepletana, ali različita procesa – onaj kognitivnog, estetičkog i moralnog ‘oprostorivanja’“ (2009, str. 181). Ne ulazeći dublje u Baumanovu tipologiju, možemo izdvojiti temeljni element društvenog prostora, a to je bliskost, te činjenicu da su tijekom ljudske povijesti socijalna i fizička bliskost bile praktički neodvojive i kao takve bile su izvor moralnog obvezivanja i razumijevanja. Međutim s modernosti dolazi do onoga što Giddens naziva „iskorjenjivanjem društvenih odnosa“ (2009, str. 21), odnosno izdizanja društvenih odnosa iz lokalnog konteksta te njihova restrukturiranja u neograničenom prostoru-vremenu i odvajanja prostora od mjesta (lokalnog, fizičkog mjesta u kojemu se odvijaju društvene interakcije) zbog omogućavanja odnosa s „odsutnim“ drugima, onima koji su lokacijski udaljeni u smislu izravne interakcije licem-u-lice (Giddens, 2009, str. 18). Različite konceptualizacije mjesta često su vodile njegovu definiranju primarno kroz termine fiksnosti, nepromjenjivosti, tradicije i identiteta (zajednice) te njegovu izravnom suprotstavljanju kretanju, globalnom, instrumentalnom i „ispražnjenom od značenja“ prostoru (Augéova definicija mjesta može poslužiti kao primjer takvog pristupa). No odnos prostora i mjesta kompleksniji je, na što je još početkom 1990-ih godina upozorila Doreen Massey ističući kako u globalno-lokalnim vremenima sveopćeg kretanja treba prihvatiti alterna-

tivno tumačenje mjesta kao „specifične konstalacije društvenih odnosa“ koje se susreću i prepliću u određenom mjestu (*locus*), takve u kojoj se naglašava *mjesto susreta*, nikako zatvorenih, ograničenih, već otvorenih mreža društvenih odnosa i poveznica sa svijetom koje integriraju na pozitivan način lokalno i globalno (Massey, 1991, str. 28). No usprkos optimizmu takvog pogleda, u svijetu i dalje prevladavaju identiteti otpora (Castells, 2002) i često se lokalne zajednice brane od „globalnog nereda i brzoodigravajuće promjene koje se ne može nadzirati“ (Castells, 2002, str. 73). Ipak, iz današnje krize (ili množine kriza) mogu proizaći i ujedinjujuće snage utemeljene na socijalnoj održivosti i lokalnim zajednicama kao utočištima i izvoru sigurnosti, usmjerenim na drugačije, održive vrijednosti i izgradnju projektnog identiteta. Nositelji takve promjene mogu biti (urbani) socijalni pokreti ako se profiliraju kao integrirajući faktor usmjeren na tri temeljna cilja (Castells, 2002, str. 69) – na promjenu uvjeta života, potvrđivanje lokalnog kulturnog identiteta te osvajanje i zaštitu lokalne političke autonomije i građanskog sudjelovanja. Craig Calhoun u radu koji se bavi neizravnim odnosima i zamišljenim zajednicama te društvenom integracijom na globalnoj skali i transformaciji svakodnevnog života (1991) navodi dvije osnovne značajke koje pokazuju moderni razvoj i rastući jaz između svijeta izravnih interpersonalnih odnosa i onih odnosa između velikih (globalnih) kolektivnih organizacija – prva se odnosi na nastanak društvene, strukturne promjene u smislu značaja mreža, a druga je kulturna u smislu stvaranja imaginarnih (zamišljenih) zajednica. Najvažnija suvremena transformacija prema Calhounu jest upravo utjecaj tog jaza na svakodnevni život, koji se više ne odvija i ne mjeri u odnosu na „izvanredne dane svetkovina i festivala, već onoga što je važno na velikoj (globalnoj) skali“ (Calhoun, 1991, str. 95).

„Društvo ubrzanja“, prostor i projektni identiteti

U globalnoj kompleksnosti „društva ubrzanja“, globalno-lokalnih utjecaja i čitavog niza posljedica na društvene odnose i društveni prostor te okolišne uvjete (u fizičkim mjestima) svaki teritorij i svaka država ili društvo imaju svoje specifičnosti u smislu načina na koji se sve to globalno kretanje odražava na lokalnoj razini. Castells (2000) naglašava kako se umrežena društva u informacijskom dobu razlikuju upravo u toj kulturnoj komponenti i načinu na koji će se nositi s globalnim utjecajima. Još jedan važan aspekt čini društvena akceleracija, odnosno ubrzanje ritma života. Pritom se vrijeme, baš kao i prostor, doživljava kao „resurs“. U ubrzavajućem ritmu, vrijeme koje možemo posvetiti informiranim i racionalnim izborima, koordinaciji i

sinkronizaciji akcija sve je manje, a istodobno raste broj kompleksnih dobara i usluga te deregulacija, fleksibilizacija i derutinizacija tipova akcija (Rosa, 2013, str. 125). Ubrzana promjena društvenih uvjeta, institucija i odnosa o kojoj Bauman govori kao o „tekućoj modernosti“ (2011), Giddens o kasnoj modernosti (2009), mnogi autori o postmodernosti, a Beck o društvu rizika (1992, 2006) u kojemu su ekološke i financijske opasnosti uz terorističke napade i druge katastrofe dio svakodnevice, postavlja problem pred pojedince – kako planirati život u uvjetima apsolutne nestabilnosti. Rosa (2013, str. 212) govori o „fragmentiranoj simultanosti“, Castells (2000) o „bezvremenom vremenu“ koje rastvara tijekom vremena u beskonačnu trenutačnost koja zapravo postaje vječnost, u kojemu dolazi do individualizacije, promjene smisla, odnosno značenja, višestrukosti i fragmentacije identiteta i odnosa prema sebi i drugima. Identitet je izvor smisla i životno uporište pojedinaca i zajednica, pa fragmentacija i nerazumijevanje dovode do brojnih osobnih i društvenih problema. U takvom je kontekstu teško pronaći čvrsto uporište za vrijednosti i etičke principe, a još ih je teže zadržati u društvenoj akceleraciji i neprestanoj promjeni koja zahvaća sve aspekte života.

Osim spomenutih općih značajki suvremenog društvenog života, postoje i one specifično kulturno i povijesno te prostorno određene. Modernizacijski procesi nisu doveli do jednostavnog reza s tradicionalnim društvenim obrascima, baš kao što ni informacijsko doba nema jednake manifestacije u svakom društvenom okviru već ovisi o specifičnom kulturnom kontekstu. Svaki specifični kulturni kontekst (ili njihova množina) ujedno čini osnovu stvaranja smisla, tj. oblikovanja identiteta društvenih aktera (Castells, 2002, str. 16), individualnih i kolektivnih. Pritom Castells posebno naglašava kako se proces izgradnje identiteta „uvijek događa u kontekstu koji je označen odnosima moći“ (Castells, 2002, str. 17) razlikujući pritom legitimirajući identitet, identitet otpora i projektni identitet. Ne ulazeći detaljnije u raspravu o identitetu kako ga analizira Castells, važno je napomenuti kako projektni identitet stvara *subjekte*, odnosno nastaje kada društveni akteri grade novi identitet koji redefinira njihov položaj u društvu te ujedno „traže preobrazbu sveukupne društvene strukture“ (Castells, 2002, str. 18). U nastavku ćemo se kratko osvrnuti na neke bitne značajke hrvatskog kulturnog i razvojnog konteksta koje mogu poslužiti boljem razumijevanju ovisnosti o turizmu, „prihvatanju“ pretjeranog turizma i posvemašnje turistifikacije (koja velikom snagom briše tradiciju, devastira prostor i okoliš te lomi lokalne socijalne mreže poput susjedstva) koji se definiraju i legitimiraju kao napredak, razvoj i unaprjeđenje, a ne sagledava se turizam kao moć koja je daleko iznad malih, lokalnih kolektiva, pojedinaca ili zajednica. Moć za koju je potrebno preuzeti odgovornost!

Nažalost, u hrvatskom društvu kolektivnih aktera koji bi bili dovoljno snažni da postanu nositelji projektnog identiteta i snage za transformaciju društvene strukture dosada nije bilo, ali ova kriza pokazala je svu krhkost „društvene stvarnosti“, kako globalno tako i lokalno, te se možemo nadati da će se nedovršena modernizacija Hrvatske čije su posljedice višestruke u prošlom i u ovom političkom sistemu, ipak biti prepoznata kao tema o kojoj je potrebno javno raspravljati. Ovako u tišini imamo „vojsku najamnih radnika“ koji rade za strane korporacije sa stogodišnjim koncesijama na naše javno pomorsko dobro (plaže), neuređenu i nespremnu infrastrukturu (od kanalizacijske do zbrinjavanja otpada) čiji troškovi i zahtjevi padaju na leđa jedinica lokalne samouprave nespremnih za takve zahvate (stručno, finansijski i etički), dok istodobno osiromašeni građani pokušavaju uhvatiti nešto „od turističkog kolača“ zadužujući se i ujedno devastirajući prostor do krajnjih granica. Tu mračnu pojavnost djelomično objašnjava niz analiza koje je o modernizacijskim procesima izradio sociolog Ivan Rogić (1992, 2000). Rogić analizira modernizaciju hrvatskog društva ističući industrijalizaciju, urbanizaciju i birokratizaciju kao temeljna modernizacijska područja (Rogić, 2000, str. 8). Možemo primijetiti kako ni ulaskom u Europsku uniju u navedena područja još uvijek nije uveden adekvatan red, ni razvojno ni normativno. U modernizacijskom obzoru koji analizira Rogić grad je prostor u kojemu se urbane strukture formiraju pod djelovanjem različitih paradigmi (simboličkih, tehničkih i funkcionalnih), različitih društvenih skupina ili aktera koje preferiraju određene paradigme, različitih društvenih okolnosti pod kojima se odvijaju spomenuti procesi i spoznajnih horizonata u kojima su se navedene paradigme prihvaćale i koristile (Rogić, 1992, str. 15). Rogić govori o paleoindustrijskoj paradigmi kao tehničkoj paradigmi usmjerenoj na „proizvodnju proizvodnje“ kao temeljni cilj i udaljavanju od prirode (osim kao resursa), odnosno „ekologijskoj indiferenciji“ (Rogić, 1992, str. 21) koja je u razvoju grada vidljiva u tome što se grad usavršava, ali na način da je život ostao izvan tog procesa, što, prema Rogiću, onemogućuje „organski razvoj“ grada. Sličan zaključak, ali na globalnoj razini, govoreći o suvremenim (mega)gradovima, već krajem 1980-ih godina iznosi urbani sociolog Ognjen Čaldarović (1989, str. 45) ističući kako u novoj «filozofiji grada» nedirnuta priroda „postaje rijedak resurs“. Prostor sam po sebi, a posebno netaknuta priroda, u takvoj razvojnoj paradigmi u stvarnom životu nemaju status javnog dobra, čak i kada su pod formalnom zaštitom. Dugotrajna dominacija nedovršene modernizacije u kontekstu Hrvatske koje je analizirao Rogić (2000) dovodi do vrijednosno-etičkog sklopa koji na razini individualnih

akcija, ali i na državnoj razini ili na razini donošenja različitih razvojnih, prostorno-urbanističkih planova ne zaustavlja devastaciju prirode već je i danas vidi kao „napredak“. Takve primjere možemo vidjeti na sveprisutnim (državnim i županijskim) primjerima invazivnih infrastrukturnih zahvata u prirodu (rijeka, krški kraj) radi izgradnje tehničkih postrojenja, cesta, mostova i slično, a istodobno na pojedinačnim primjerima nasipanja mora ili betoniranja obale za potrebe vlastite kuće, vile ili apartmana pa sve do davanja javnog dobra (plaža) u dugoročne koncesije vlasnicima hotelskih lanaca ili ugostiteljima i sl. Prostor nije prepoznat kao vrijednost po sebi, bilo da se radi o prirodi, izgrađenom okolišu ili kulturno-povijesnoj baštini. Umjesto javnog interesa dominira kratkoročni, usko ekonomski *ratio* koji ne uzima u obzir stvarnu ekonomsku cijenu (štetu) tretiranja prostora na takav „rentijerski“ način.

Analizirajući vrednovanje prostora u hrvatskom društvu, Rogić (2015) – govoreći o vrijednostima i prostoru – navodi kako se prostor ne može odvojiti od različitih vrijednosnih praksa vidljivih u društvu. U nastavku navodi kako je „moguće razlikovati tri osnovne inačice s pomoću kojih se prostor uključuje u vrijednosno djelovanje“ (2015, str. 110):

1. prostor kao *pragmatično dobro* (prostor kao resurs, nečije vlasništvo ili dobro, simboličko ili pravno); 2. prostor kao živi svijet koji zaslužuje stanovitosti „personalnost“ (prostor kao neodvojiv od žive prirode); 3. prostor kao zbilju bez koje se ne može uspostaviti valjani društveni red („kozmos naspram kaosa“). U trećoj inačici naglašena je „konstitutivna vrijednost prostora u oblikovanju modernog društva“ (Rogić, 2015, str. 112).

U navedenoj tipologiji dominantan je prvi tip odnosa prema prostoru, dok je treći najzastupljeniji kod nekih umjetnika i stručnjaka koji imaju određenu profesionalnu zadaću „uvođenja reda u prostor“, odnosno izravno je povezan s Castellsovim stavom kako je „zaštita okoliša pokret koji se temelji na znanosti“ (Castells 2002, str. 130), jer zagovara superiorno znanje kao holističko znanje koje nadilazi pojedinačne i kratkovidne strategije (ili zatvaranja u lokalne teritorijalnosti i isključivanja iz prostora tokova). Drugi tip odnosa na deklarativnoj razini može biti prisutan, ali će u većini slučajeva osobni interes pojedinca prevladati taj generalno pozitivni stav prema prostoru u slučaju poduzimanja određene akcije. Na temelju Rogićeve tipologije i teza o vrednovanju prostora možemo zaključiti kako je sustav vrijednosti kakav imamo danas samo nastavak svih nezavršenih modernizacijskih procesa, a za održivost u razvojnom i društvenom smislu prostor bi morao biti konstitutivni element društvenosti i *res publica(e)*.

Radi pojašnjenja prethodnih teza i prelaska s analize na svojevrsnu sintezu misli o mogućnosti promjene u nastavku ćemo se detaljnije pozabaviti sociološkim pristupom prostoru, samim sociološkim konceptom prostora i društvenim djelovanjem/akcijom kao strukturacijskim mehanizmom stvaranja prostornih i temporalnih struktura u društvenim sustavima.

Društvene i prostorne strukture – kako nastaju i kako se mijenjaju

Društveni odnosi, institucije i društveni sustavi rezultat su svakodnevnog djelovanja društvenih aktera u prostoru i vremenu, odnosno kompleksnog strukturacijskog procesa (Giddens, 1979, 1984). Objašnjavajući društvenu promjenu, Giddens (1979, str. 205) ističe kako se povezanost vremena i prostora može istražiti kroz uvjete sudjelovanja društvenih aktera u ciklusima društvenih aktivnosti kao i na razini transformacije samog društva. Različiti oblici prisvajanja, odvajanja ili podjele prostora karakteristični su za sva društva (društvena segregacija, klasne i druge podjele). Sociolog Manuel Castells tvrdi da je prostor izraz društva, on je kristalizirano vrijeme i materijalna podrška društvenih praksi koje dijele zajedničko vrijeme (Castells, 2000, str. 436), fundamentalna dimenzija društva, neodvojiva od ukupnog procesa društvene organizacije i društvene promjene.

Prema Giddensu (1984, str. 17), strukturne značajke omogućuju povezivanje vremena-prostora u društvene sustave omogućujući ponavljanje sličnih društvenih praksi kroz različite raspone vremena i prostora te im dajući oblik sistema. Giddens ističe kako je društveni svijet (za razliku od prirode) umješno postignuće aktivnih ljudskih subjekata, koji su sami sposobni stvoriti smislen i razumljiv sustav koji tvore i sistemi znakova i simbola kao mediji za praktične aktivnosti (jezik, sporazumijevanje i dr.). Tako proces strukturacije uključuje međuigru značenja, normi i moći. Kako bi društveni sistemi postojali kroz prostor-vrijeme, potrebno je da budu utemeljeni na kontinuitetu društvene reprodukcije, tj. onome što Giddens naziva „modalitetima strukturacije“ (Giddens, 1984, str. 29), a koji se sastoje od interakcijske razine i strukturne/sistemske razine. Kako bi se uspostavio kontinuitet društvenih institucija, mora postojati simbolički poredak, odnosno značenja (vrijednosti!) koja će omogućiti interpretativne sheme pojedincima u njihovim interakcijama, zatim mora postojati niz institucija (političkih, ekonomskih) koje će omogućiti upravljanje (dominaciju) i osigurati moć te legitimacijski poredak koji će kroz legalne institucije osiguravati norme i sankcije kao vodiče interakcijskom poretku i svakodnevnim akcijama pojedinaca i kolektivnih aktera. Do ponavljajućih društvenih praksi dolazi kroz rutinizirano djelova-

nje svjesnih aktera koji svoje ponašanje u svakodnevnim akcijama orijentiraju na temelju svojevrstne „socijalne memorije“ (očekivanja, normi i dr.), no uvijek zadržavaju određenu transformativnu moć u svojem djelovanju. Tako je djelovanje aktera prema Giddensu s jedne strane strukturno ograničeno, a s druge strane omogućeno (na temelju pravila i resursa koji čine strukture). Dakle društveni akteri imaju slobodu i mogućnost djelovanja (ovisno o svojem položaju u društvenoj strukturi) te su racionalni i refleksivni. U tom smislu, povezujući navedeno s ranije rečenim modernizacijskim okvirom i vrijednosnim sustavom hrvatskog društva, akteri u ovim uvjetima koriste resurse i pravila prema vlastitoj svijesti i savjesti, ali bez odgovarajuće definiranog značenjskog, institucionalnog (ekonomskog, političkog) i legalnog (sudbenog) okvira društvenog sustava koji bi jasno posložio normativne i ostale elemente snalaženja u izborima i refleksivnom nadgledanju vlastitih akcija (Giddens, 1984, str. 5).

Takva situacija ima dakle negativne posljedice za pojedinačno djelovanje svih aktera, jednako kao za održivost sustava, zajednice i pojedinaca, međutim pruža i mogućnost promjene – kako društvene, tako i promjene prostornih struktura. Iako, Giddens u svojoj raspravi izostavlja elaboraciju prostora na adekvatan način i ostaje pri korištenju pojma prostor u smislu „spremnika“ za društvene odnose. Stoga ćemo u nastavku detaljnije prikazati sociološki koncept prostora te proces stvaranja prostora prema sociologinji Martini Löw (2016), koja zadržava temeljnu Giddensovu tezu o odnosu akcije i strukture, ali je primjenjuje na prostor tako da ga definira kao proizvod društvenog djelovanja i međuigre akcije i strukture. Međutim, Löw uvodi koncept prostora kao apstraktne kategorije koja se odnosi na „relacijski raspored društvenih dobara i živih bića u mjestima“ (Löw, 2016, str. xiv) i koja nije homogena već naglašava procesualnost, višestrukost prostora u mjestima (etnički, rasni, ženski i drugi prostori mogu postojati u istom mjestu). Prostor nastaje, odnosno konstituira se kroz dva procesa: *spacing* (oprostorenje) – razmještanje ljudi i društvenih dobara i simboličko označavanje cjelina dobara i ljudi i *synthesis* (sinteza) – percepcija, imaginacija i memorija koja vezuje dobra i ljude uz prostore. Löw naglašava kako su prostorne strukture, kao i temporalne strukture, dio društvenih struktura te da o njima možemo govoriti onda kada se navedena dva procesa „upišu“ u memoriju ljudi, pravila i resurse te se institucionaliziraju postojeći neovisno o mjestu i trenutku u vremenu. Naravno, Löw, kao i Giddens ili Bourdieu, ističe kako prostor generira nejednake distribucije, odnosno distribucije koje favoriziraju određene grupe ljudi. O društvenoj diobi prostora kao obliku nejednakosti te problemima socijalne integracije pisao je i Ognjen Čaldarović (1989)

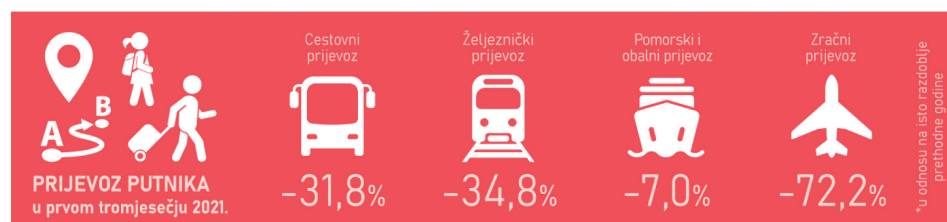
naglašavajući kako je ona posebno vidljiva u području stanovanja (1989, str. 89), a slične zaključke donosi i Pierre Bourdieu tvrdeći kako „društveni prostor ima tendenciju retranslatirati se manje-više izravno u fizički prostor u obliku određenog distribucijskog rasporeda agenata i dobara“ (Bourdieu, 2018, str. 107). Prisvajanje prostora uključuje moć, pri čemu Bourdieu tvrdi da je to oblik simboličkog nasilja koji se uopće ne shvaća i ne razumije kao nasilje (Bourdieu, 2018, str. 108), ali posljedice objektivnih prostornih struktura koje nastaju kao rezultat spomenutih procesa povratno utječu na subjektivne aspekte mentalnih struktura te se upisuju u habitus stanovnika i mentalne mape društvene podjele prostora te na životne šanse stanovnika određenih područja. Bourdieu opisuje društveni prostor kao apstraktan prostor koji se sastoji od različitih polja (potprostora) koja su akademska, umjetnička, ekonomska, politička i druga, a čija se struktura bazira na nejednakoj distribuciji različitih vrsta kapitala (od kojih su ekonomski i kulturni, prema Bourdieuu, temeljni, ali socijalni i simbolički također igraju važnu ulogu). Svako polje karakterizira neprestana borba za dominaciju i pokušaj stjecanja što veće količine kapitala te ukupno višeg društvenog položaja. Ako takav socijalni prostor biva prenesen u fizički prostor, to znači da oni s manjom količinom kapitala neće imati mogućnost ni natjecati se, susretati ili sudjelovati u poljima onih s višim količinama kapitala jer će ih onemogućavati prostorne udaljenosti, segregacija i drugi oblici prostorne diskriminacije. U tom smislu možemo govoriti o periferijalizaciji i getoizaciji, ali u dvostrukom smislu – dobrovoljnoj i nedobrovoljnoj! Naravno, ne radi se o novom fenomenu, ali je on posebno zabrinjavajući u svojem razvoju u megagrađovima današnjice jer izravno proturječi, odnosno ruši demokratski ideal skladnog odnosa *urbs* i *civitas* (Mongin, 2005, str. 133) ili onoga što Sennett naziva razvodom *Cité* i *Ville*, odvajanjem ljudi i mjesta (Sennett, 2019, str. 63).

Turizam kao moć

Turizam je kompleksan društveni fenomen koji ćemo u ovome radu sagledati isključivo kao jedan od aspekata interakcijskih, integracijskih i značenjskih značajki društvenog sustava. Iako je primarno definiran kroz ekonomski aspekt, želimo naglasiti kako je turizam vrlo važan društveni fenomen šireg obuhvata od isključivo ekonomskog, jer uključuje i okolišni, ekonomski i svakako kulturni aspekt utjecaja na globalnoj i lokalnoj razini. Njegov je utjecaj vidljiv i u društvenim i prostornim strukturama, primjerice u ovisnosti BDP-a Republike Hrvatske o udjelu turističke djelatnosti ili na razini kućanstava koja su na temelju rada u turizmu uspijevala pokrivati svoje troškove (pritom,

prema podacima DZS-a, hrana za većinu domaćinstava predstavlja najveći izdatak u kućanstvu). Međutim utjecaj turizma na prostor u prethodno opisanim društvenim uvjetima daleko je od pozitivnoga. Zagađenje od prometa (cestovnog, zračnog i pomorskog), neadekvatno zbrinjavanje otpada i preopterećenost nedovoljno razvijene ili neadekvatne infrastrukture mjesta koja tijekom turističke sezone ustrošuju broj ljudi koji boravi u njima, jačanje regionalnih razlika između jadranske i kontinentalne Hrvatske (izuzev Zagreba) i druge utjecaje ne računamo niti sustavno prikupljamo podatke kako bismo mogli donositi informirane i racionalno utemeljene odluke, kod nas je sve stihijski turizam u kojemu se devastacija prostora (i društva) događa nevjerojatnom brzinom i na teško pojmljivim područjima (u smislu sveobuhvatnosti utjecaja). Turizam je moć. Ta moć daleko je jača od naše sposobnosti da se s njom nosimo na bilo koji način. Primjerice prirodni eksperiment koji nam se dogodio nismo baš iskoristili za mjerenje i formiranje konkretnih pokazatelja utjecaja na okoliš kružnih putovanja stranih brodova, iako je, prema Državnom zavodu za statistiku, od siječnja do prosinca 2020. u hrvatske morske luke uplovilo deset stranih brodova za kružna putovanja, što je za 86,7% manje u odnosu na isto razdoblje 2019.

Argumentacija kako je turizam izvor prihoda i kako imamo strategije održivog turizma nimalo ne odgovaraju stvarnosti, u kojoj je pomor morskih biljaka i životinja, uz klimatske promjene i njihove negativne posljedice, vrlo jasan pokazatelj da nešto radimo pogrešno. U akceleracijskom, mobilnom društvu, ako ne putuju ljudi, i dalje putuje roba, pandemija bolesti COVID-19 nije zaustavila globalni promet predmeta već je promijenila načine transporta. Iduća dva grafička prikaza (Slika 1. i Slika 2.) *Učinci pandemije bolesti COVID-19 na društvenoekonomske pokazatelje – Transport* Državnog zavoda za statistiku to pokazuju.

Slika 1.

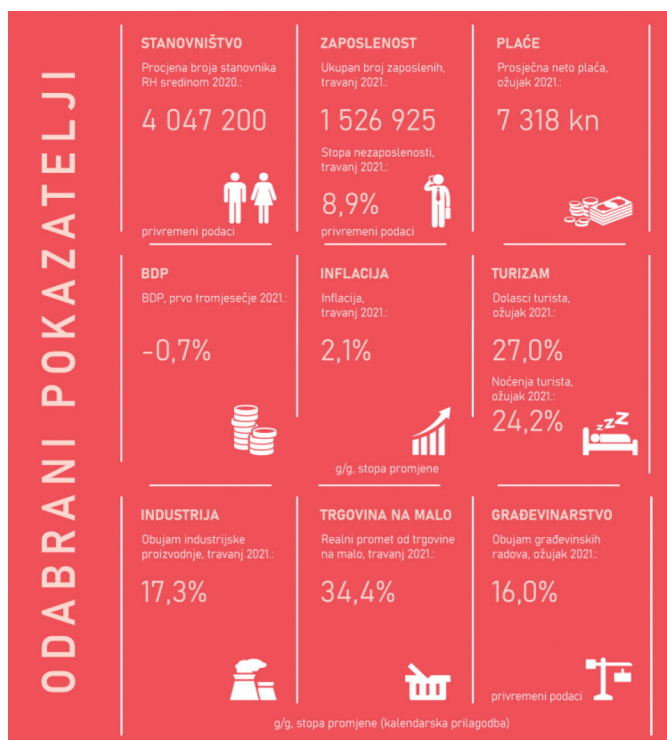
Izvor: Državni zavod za statistiku (<https://www.dzs.hr/Hrv/Covid-19/transport.html>)

Slika 2.

Izvor: Državni zavod za statistiku (<https://www.dzs.hr/Hrv/Covid-19/transport.html>)

Odabrani pokazatelji učinka pandemije bolesti COVID-19 na društvenoe-konomske pokazatelje (Slika 3.; izvor: DZS) jasno pokazuju da je naš društveni razvojni model neodrživ.

Slika 3.

Izvor: Državni zavod za statistiku (https://www.dzs.hr/Hrv/Covid-19/odabrani_pokazatelji.html)

Većina stanovništva Hrvatske jest staro stanovništvo, plaće su nedovoljne za pokrivanje temeljnih potreba osim hrane, ovisnost o turizmu nevjerojatna je, baš kao i nedostatak industrije i poduzetništva. No uzmimo te podatke samo kao grubu skicu društvene stvarnosti kako bismo pokazali da je javno dobro i vrijednosno određenje u smislu daljnjeg razvoja tema kojom se ovo društvo treba hitno pozabaviti. S obzirom na visoku razinu nepovjerenja u institucije, vjerojatnije je orijentiranje na socijalnu održivost i lokalne zajednice te na znanstveno i stručno angažiranje u otvaranju uistinu otvorenog i informiranog (na objektivnim podacima utemeljenog) dijaloga o budućnosti. Suvremeno je društvo (hiper)urbano i razvojni modeli trebaju biti takvi da čuvaju resurse, da sa što manje devastacije okoliša pruže stanovnicima (shvaćenima kao svi koji su u danom trenutku u određenom gradu) kvalitetu života i prostora koja može odgovoriti na sve veće zahtjeve (u smislu kriza) koji se stavljaju pred nas. Urbanizam usmjeren na malo mjerilo i čovjeka, nazivali ga „taktičkim urbanizmom“ (Lyndon i Garcia, 2015) ili kako drugačije, ali skrećući pažnju s „XL“ projekata na male intervencije koje čine kvalitativnu razliku s malim investicijama te uklapajući razvoj turizma u takav vrijednosni okvir, osigurat ćemo „dodanu vrijednost“ bez suludog trošenja resursa – takav je turizam moguć i takav turizam može pružiti zadovoljstvo svakoj strani. Dosadašnja stvarna cijena turizma potvrđuje tezu o turizmu kao obliku moći, ali ne ravnomjerno raspoređene moći već one koja je piramidalno oblikovana i čija je koncentracija na vrhu. Hrvatska ima mogućnost prihvatiti odgovornost kao *res publica* i početi štititi javni interes, opće dobro, sadašnje i buduće generacije. Društvena i ekološka cijena takvoga nekontroliranog, pretjeranog turizma previsoka je za svako društvo, a održivi modeli turizma usmjereni na zajedništvo te opće i javno dobro mogući su jer je u našoj memoriji još dovoljno tragova teškog života ranijih generacija koje mogu pronaći održive prakse i prenositi ih novim generacijama s inovacijama i u skladu s današnjim uvjetima života (od proizvodnje hrane do smanjenja potrošnje, otpada i dr.). Kao što je Jane Jacobs davno rekla „Downtown is for people!“, tako i mi moramo reći da je prostor (zemlja, more, obala, gradovi i sela) za ljude, ne za prodaju u bescjenje već za dugo trajanje u zajedništvu! Takav turizam koji u mjestu može dozvoliti postojanje različitih prostora, a ne ih pregaziti, turizam koji je utemeljen na očuvanju i poštovanju sigurno je moguć, ali s drugim setom vrijednosti i dovoljno jakim akterima koji će tu promjenu iznijeti u javnost te u njoj ustrajati. Moć devastacije može prijeći u moć očuvanja, a otvorenost mjesta i zajednica može biti izvor bogatstva, ali druge vrste. Generacije koje budu socijalizirane u takvim uvjeti-

ma svoj značenjski okvir i rutinizaciju svakodnevnog života bazirat će na drugačijim vrijednostima, baš kao što su ranije generacije to činile u uvjetima siromaštva, rata i gladi. Iako društvena akceleracija i bezvremeno vrijeme djeluju zbunjujuće tako da nam se čini da se ništa ne može promijeniti, svako doba jest doba izazova i mogućnosti, samo je nužno osvijestiti svoju transformativnu moć i djelovati.

Pogled u budućnost: *Time out* 2019./2020. i mogućnost promjene

Kriza u kojoj smo danas može se definirati kao zasebna, međutim ona je samo jedna u nizu kriza koje smo u suvremenom društvu rizika stvorili. Ono što je važno jest da nam je dana prilika da se ujedinito, preispitamo temelje zajedništva te prihvatimo odgovornost za svoje akcije i njihove očekivane i neočekivane posljedice, baš kao i njihove nesagledive posljedice u budućnosti. Održivost je temeljno pitanje zajednice, vrijednosno pitanje, pitanje određenja prioriteta i prihvaćanja odgovornosti za akcije i posljedice. Turizam je samo jedan od oblika moći koji se pojavljuju u suvremenom globalnom kontekstu, a priroda, lokalne zajednice i nezaštićeni pojedinci oni su koji najviše osjećaju posljedice. Kakav to sustav vrijednosti vodi naše akcije? Čemu služi znanost ako ne prikuplja podatke i ne stvara korisne spoznaje kako bismo informirano mogli donositi zaključke i štititi javno dobro? Još je jednom potrebno naglasiti – ovo je dugogodišnja kriza društvenih (humanističkih) vrijednosti, zajedništva i njezinih posljedica koje je ostavila na okoliš!

Međutim, ona je i polazište za novo promišljanje – utopijsko, etički odgovorno i usmjereno na budućnost i promjenu! S obzirom na to da su društvo i svi njegovi strukturni elementi rezultat niza pojedinačnih i kolektivnih akcija tijekom vremena, onda je te društvene, temporalne i prostorne strukture moguće reproducirati ili mijenjati. Naravno, za to je potrebno promijeniti sustav vrijednosti, interpretativne sheme, tj. simbolički poredak i značenja te odnose moći i sustav sankcioniranja neadekvatnog ponašanja. Jer sankcije nas čekaju! U vidu posljedica globalnog zatopljenja, sve većih društvenih nejednakosti i dubokih nerazumijevanja u fragmentiranom svijetu u kojemu stvarnu moć ima tek sićušna manjina.

I za kraj, umjesto zaključka, poruka nama kao akademskoj zajednici:

„Bitak je svagda bitak nekoga bića. Sva bića mogu se prema svojim različitim oblastima pretvarati u polja otkrivanja i omeđivanja određenih područja obrade. Ta se područja, primjerice povijest, priroda, prostor, život, tubitak, jezik i slično, daju u odgovarajućim znanstvenim istraživanjima tematizirati

u predmete. (...) Pravo 'gibanje' u znanostima odigrava se u više ili manje radikalnoj i samoj sebi netransparentnoj reviziji temeljnih pojmova. Nivo neke znanosti određen je time, do koje je mjere ona *sposobna* za krizu svojih temeljnih pojmova. U takvim imanentnim krizama znanosti počinje se kolebati odnos pozitivno istražujućeg ispitivanja prema samim stvarima što ih se ispituje. Danas su se posvuda u raznim disciplinama probudile tendencije da se istraživanje položi na nove temelje."

(Heidegger, 1985, str. 9)

Literatura i izvori

- Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.
- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U. (2006). Living in the world risk society. *Economy and Society*, 35(3), 329-345. <https://doi.org/10.1080/03085140600844902>
- Bourdieu, P. (1991,2018). Social space and the genesis of appropriated physical space. *International Journal of Urban and Regional Research*, 42(1), 106-114. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12534>
- Bourdieu, P. (1994). *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*. Éditions du Seuil.
- Castells, M. (2000, 2002). Moć identiteta, svezak I. i II. *Uspon umreženog društva* (2000) i *Moć identiteta* (2002). Golden marketing.
- Calhoun, C. (1991). Indirect relationships and imagined communities: Large-scale social integration and the transformation of everyday life. U P. Bourdieu i J. S. Coleman (Ur.), *Social theory for a changing society*. Routledge.
- Čaldarović, O. (1989). *Društvena dioba prostora*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Državni zavod za statistiku. Učinci pandemije bolesti COVID-19 na društveno-ekonomске pokazatelje. <https://www.dzs.hr/Hrv/Covid-19/transport.html>; https://www.dzs.hr/Hrv/Covid-19/turizam-kruzna_putovanja.html; https://www.dzs.hr/Hrv/Covid-19/odabrani_pokazatelji.html
- Giddens, A. (1979). *Central problems in social theory. Action, structure and contradiction in social analysis*. Palgrave. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-16161-4>
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Polity Press.
- Giddens, A. (1990/2009). *The consequences of modernity*. Polity Press.
- Heidegger, M. (1985). *Bitak i vrijeme*. Naprijed.
- Lydon, M. i Garcia, A. (2015). *Tactical Urbanism. Short-term Action for Long-term Change*. Island Press. "e-ISBN 978-1-61091-567-0; DOI 10.5822/978-1-61091-567-0"

- Löw, M. (2016). *The sociology of space. Materiality, social structures, and action*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-349-69568-3>
- Massey, D. (1991). A global sense of place. *Marxism Today*. http://banmarchive.org.uk/collections/mt/pdf/91_06_24.pdf
- Mongin, O. (2005). *La condition urbaine. La ville à l'heure de la mondialisation*. Edition du Seuil.
- Nogués-Pedregal, A. M. (2019). Anthropological contributions to tourism studies. *Annals of Tourism Research*, 75, 227-237. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2019.02.005>
- Rogić, I. (1992). *Periferijski puls u srcu od grada. Zamke revitalizacije*. Sociološko društvo Hrvatske.
- Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rogić, I. (2015). Prostorno planiranje kao čimbenik razvoja u županijama. U M. Črnjar (Ur.), *Prvih 30 godina Zavoda za prostorno uređenje Primorsko-goranske županije. Zbornik radova* (str. 109-116). Zavod za prostorno uređenje Primorsko-goranske županije.
- Rosa, H. (2013). *Social acceleration. A new theory of modernity*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/rosa14834>
- Soja, E. W. (1989). *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Verso.
- Sennett, R. (2019). *Building and dwelling. Ethics for the city*. Penguin Books.
- Šarinić, J. i Čaldarović, O. (2015). *Suvremena sociologija grada. Od nove urbane sociologije prema sociologiji urbanog*. Jesenski & Turk.
- Turner, J. H. (2016). Integrating and disintegrating dynamics in human societies. U S. Abrutyn (Ur.), *Handbook of contemporary sociological theory*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-32250-6_2

POGLED UNAZAD – OSMIŠLJENO TURISTIČKO PRESTROJAVANJE

Sažetak

Rad raspravlja o potrebi osmišljenog turističkog prestrojavanja. S tom svrhom analiziraju se goruće teme proteklog turističkog razdoblja u dužoj vremenskoj perspektivi, koje nikako nisu stizale na dnevni red niti u javnosti niti u znanstvenoj zajednici. Kroz perspektivu teorije sustava, a uz pomoć tematskih „okvira“ kroz koje je moguće sagledati višeslojna obilježja turističkog sustava, osobito se, zbog svoje teorijske središnje važnosti, naglašava fenomen turističkih privlačnosti - turističkih atrakcija s nekoliko izazovnih podtema (sl. 4.).

Cljučne riječi: turizam; prostor; COVID-19; time *out*; izazov; turističke teme.

1. UVOD

Svaki zastoj u životu društva, nametnut u pravilu višom silom, nepovoljno utječe na turizam u najširem smislu te riječi. Ako takav zastoj traje duže od jedne sezone, koju se inače može jednokratno sanirati, raspoloživo se vrijeme nastoji koristiti kreativno, za pripremu neke druge „nove sezone“. Pritom valja razlikovati dva bitno različita slučaja: prvi, kada kriza obuhvaća prostor jedne zemlje ili regije, kao primjerice u Domovinskom ratu u Hrvatskoj,¹ i drugi, kada globalna kriza pogađa cijeli planet, kao primjerice epidemija covid-19,² što je slučaj kakav ne pamtimo u turističkoj povijesti.

¹ U Domovinskom ratu (1991. – 1995.) hrvatskom turizmu nanosena je velika šteta, kako na turističkim objektima (razaranje i privremeno zaposjedanje za smještaj izbjeglica i prognanika) tako i u cjelokupnom turističkom poslovanju, jer se tada Hrvatska našla u *ratnoj zoni*. Međutim, globalni turizam u pretežnom dijelu svijeta, koji je ostao živjeti u mirnodopskim uvjetima, razvijao se i poslovaao po ustaljenim obrascima

² Aktualna pandemija bolesti COVID-19, koja se pojavila potkraj 2019. godine, razmahala se u proljeće 2020. U proljeće 2021. dala je naslutiti oporavak u drugoj polovici godine, a stabilizaciju tek potkraj godine ili još kasnije.

- U slučaju Domovinskog rata imali smo samo jednu nepoznanicu – ***kakvom obnovom i kakvim razvojem*** hrvatskoga turizma *sustići poznati model svjetskog turizma*, čije se značajke, zbog rata u Hrvatskoj, u međuvremenu nisu promijenile?
- U aktualnom slučaju izazvanom bolešću COVID-19 imamo dvije nepoznanice – ***kakvom se obnovom i kakvim se razvojem*** hrvatskoga turizma *uklopiti u za sada još nepoznati nadolazeći model svjetskog turizma*, koji se mijenja?

Budući da još uvijek nisu sagledive zakonitosti po kojima će se u budućnosti ponašati svjetski turizam, promišljanja o takvim zakonitostima bit će još neko vrijeme u *zoni spekulacije*. S druge strane, ova kriza konačno je ponudila dovoljno vremena da se bez pritiska analiziraju brojni izazovi hrvatskoga turizma, koji su se tijekom vremena taložili bez pravog odgovora. To su izazovi bez kojih bi hrvatski turizam lakše kročio kroz novo „postkovidno“ razdoblje. Znači, konačno je došlo vrijeme i za ***pogled unatrag***, za što bi valjalo odvojiti dio ovog *time out* resursa.

2. OKVIR

Vrijeme u kojem je Znanstveno vijeće za turizam i prostor HAZU organiziralo kolokvij, 27. listopada 2020., obilježeno je, s jedne strane, dosadašnjim naglašenim permanentnim 70-godišnjim rastom turizma i globalnom destrukcijom okoliša u kojoj sudjeluje i turizam (Okvir O.1.), a s druge relativno kratkotrajnom pandemijskom ugrozom, koja, međutim, traje već godinu dana i kojoj se još ne može nazrijeti kraj. Zbog toga se, u nastavku donosi sintetički pregled stanja u kojem smo se našli u trenutku izbijanja pandemije.

2.1. Rast turizma (1945. – 2019.)

Agresivno ponašanje turizma prema prostoru, osobito prema prirodnim resursima, počelo se javljati nakon završetka Drugoga svjetskog rata, demokratizacijom i masovnošću turizma, što se poklopilo s rastom svjetskog stanovništva, industrijalizacijom, urbanizacijom i vrlo intenzivnim općim rastom, kako je prikazano u Okviru O.1.

Okvir 1. Rast turizma 1945. – 2019.

- RAZDOBLJE NAGLOG UBRZANJA RASTA TURIZMA
 - NAGLO RASTE INDUSTRIJSKA I DRUGA PROIZVODNJA TE USLUGE
 - Rimski klub
 - Granice rasta
 - DRASTIČNO UPOZORENJE 1972.
 - Stockholmska konferencija Ujedinjenih naroda
 - R. Supek: *Ova jedina zemlja*
 - HAZARD SE PRIMIRIO, ALI NE ZADUGO
 - ZASTRAŠUJUĆE UBRZANJE RASTA TURIZMA, KOJI SE POČEO OTIMATI SVOJOJ EGZISTENCIJALNOJ ODRŽIVOSTI
 - Ekološki dug, ekološki otisak.
-

U travnju 1968. godine skupina od tridesetak osoba iz desetak zemalja – znanstvenika, pedagoga, ekonomista, humanista, industrijalaca te nacionalnih i internacionalnih javnih službenika – okupila se u Akademiji dei Lincei (*Accademia dei Lincei*) u Rimu. Poticaj za taj sastanak dao je talijanski industrijski menadžer i ekonomist, čovjek širokih vidika, dr. Aurelio Peccei, koji je predložio da se raspravlja o predmetu iznimne važnosti: *sadašnje i buduće dileme čovječanstva*. Iz tog je susreta nastao Rimski klub kao neformalna organizacija.

Rimski je klub, između ostalog, započeo realizirati ambiciozan *Nacrt o neizvjesnostima* čovječanstva, na temelju kojeg je za *Nacrt* izrađen Izvještaj istraživačke skupine *Massachusetts Institute of Tehnology*, SAD. Rezultati istraživanja objavljeni su za širu javnost u knjizi *Granice rasta* iz 1972. godine (Meadows, D.H. et al), a hrvatski prijevod izašao je već 1974. u Zagrebu. Knjiga donosi spoznaje koje odnos prema okolišu pa tako i resursima sada postavljaju „naglavačke“: *s lokalne i regionalne razine, ugroze okoliša sele na globalnu razinu*, na *Ovu jedinu zemlju*. Tako je naime naslovljena knjiga Rudija Supeka (1973), objavljena u Zagrebu nakon i u povodu Konferencije UN-a u Stockholmu 1972. godine na kojoj je jedan od sudionika bio i sam autor. Bilo je to vrijeme kada je U Thant, glavni tajnik UN-a, 1969. godine uputio dramatičan poziv članicama da između ostalog, brinu o unaprjeđenju okoliša te da obuzdaju razarajuće procese na Zemlji.

Prvu koordiniranu akciju u zaštiti okoliša na svjetskoj razini pokrenula je spomenuta Stockholmska konferencija o ljudskom okolišu na kojoj su postignuti dogovori o načelima njegove zaštite. Potkraj 20. stoljeća, na načelima prilagodbenog (adaptivnoga) gospodarenja okolišem, nadzorom izvorišta zagađivanja, pristupilo se stvaranju treće skupine mjera zaštite okoliša.

U 21. stoljeću stanje okoliša i dalje se pogoršava. Tomu pridonosi i nagli razvoj turizma, osobito nagli rast fizičkog prometa u turizmu, jer nije dovoljno do u beskonačnost ponavljati mantru “održivi rast turizma”, a na tome premalo raditi. Usprkos zaklinjanju u načela održivog razvoja, svijet i dalje živi iznad mogućnosti svojih prirodnih resursa, a neke zemlje osobito, kako pokazuju izvještaji o *ekološkom dugu*³ – *ekološkom otisku*. Globalna se situacija i dalje pogoršava.

2.2. Time out

Euforični rast turizma „nije imao vremena“ za samokontrolu, sve dok se na samom početku 2020. godine nije dramatično počeo urušavati sam *turistički stroj*. Najprije su stradale daleke destinacije i avio-prijevoznici. Stigao je *time out* (Okvir O.2).

Okvir 2. PANDEMIJA BOLESTI COVID 19, 2019., 2020., 2021...?

- OD POČETKA PANDEMIJE VEĆ PROLAZI PRVA GODINA, U TIJEKU JE I NJEZIN DRUGI VAL, NAJAVLJUJE SE I TREĆI.
- JOŠ SE NE NAZIRE KRAJ PANDEMIJE NITI SE NJEZIN TIJEK MOŽE PROGNOZIRATI.
- RUTINSKI POGLED UNAPRIJED NA NEKO RAZDOBLJE NAKON PANDEMIJE JOŠ JE UVIJEK ZAMAGLJEN I NEMA REALNOG UPORIŠTA.
- SAMO OSMIŠLJEN KRITIČKI POGLED UNAZAD, ZA SADA, MOŽE BITI SMISLEN, PLODONOSAN I JEDNOG DANA KORISTAN.

3. IZBOR

Mnogo je gorućih, onih svima vidljivih i onih samo nekima vidljivih, izazovnih turističkih tema i izazova koje bi valjalo staviti na dnevni red, ra-

³ Čovječanstvo danas koristi resurse čak 1,5 puta brže nego što se ekosustavi mogu regenerirati!

spraviti i potom predložiti mjere za njihovo nadilaženje. Koje su to turističke teme?

Autor ovoga rada ima dobar uvid u tu tematiku zahvaljujući tridesetogodišnjem istraživanju fenomena *turističkih privlačnosti (turističkih atrakcija)*, najprije za doktorsku disertaciju (*Metodologija prostorne valorizacije turističkih privlačnosti*, 1999.), zatim za monografsku knjigu *Turistička atrakcijska osnova* (2002.), brojne studije slučaja u Institutu za turizam (1987. – 2004.) te na kraju u sklopu rada na rukopisu novog, drugog dopunjenog izdanja spomenute monografske knjige *Turistička atrakcijska osnova, sustav turističkih atrakcija*.

3.1. Odabrane teme

U Okviru 3, na temelju prikupljenih podataka, odabrani su reprezentativni primjeri izazovnih turističkih tema. Dakako, njih je mnogo više, a ovdje je riječ tek o ilustraciji pristupa ovom izboru. Zbog relevantnosti pojedinih pod-tema prikazanih u Okviru 3, u nastavku će se, razraditi i pojedine podteme radi pojašnjenja njihova značaja u razumijevanju turističkog fenomena.

Okvir 3. Reprezentativni primjeri turističkih tema

- TEORIJSKE TEME
 - Turistički sustav
 - Proces turističke konverzije
 - OPĆE TEME
 - Turistička prohodnost Hrvatske
 - Autentičnost turističkih atrakcija
 - Podređeni položaj hrvatskoga turizma spram drugih sektora koji upravljaju njegovim resursima
 - SPECIJALISTIČKE TEME
 - Slabo poznati fenomen turističkih privlačnosti – turističkih atrakcija
-

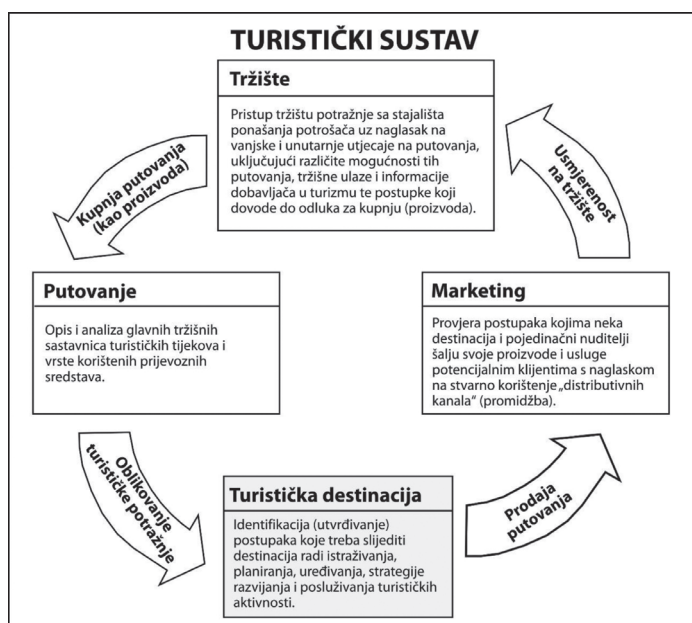
3.2. Turistički sustav

Turizam ima tisuću lica i sva su ona prava i jednako važna za stvaranje cjelovite i potpune slike. Katkada se slika turizma svodi tek na broj dolazaka i noćenja turista, na broj postelja i smještajnih jedinica te na gospodar-

ski doprinos turizma. Međutim, turizam je toliko kompleksan da mu se ne može odreći svojstvo sustava, o čemu svjedoči Slika 1. Usprkos tome, stručni i znanstveni radovi katkada turizmu ne pristupaju kao sustavu, što je i razlog da je tema *Turizam kao sustav* izbila na sam vrh izazovnih turističkih tema.

Turizam valja promatrati kao sustav, a ne samo kao proces ili skup fenomena (Burns, 2003), a turističke atrakcije kao njegov podsustav.

Globalni turistički sustav skup je međusobno povezanih turističkih sastavnica koje sačinjavaju sređenu cjelinu i ujedno najznačajnije uporište za definiranje sustava turističkih atrakcija. Skup veza između turističkih sastavnica i nekih neturističkih sastavnica čini strukturu koja zajedno s njihovom prostornom organizacijom određuje cjelokupni turistički sustav. U tom smislu brojni su se stručnjaci i znanstvenici okušali i u kreiranju modela cjelovitoga turističkog sustava.

Slika 1. Turistički sustav

Izvor: Mill i Morrison (1995), *Turistički sustav*, str. XVIII; prijevod na hrvatski i adaptacija, Kušen (1999) doktorska disertacija, str. 27.

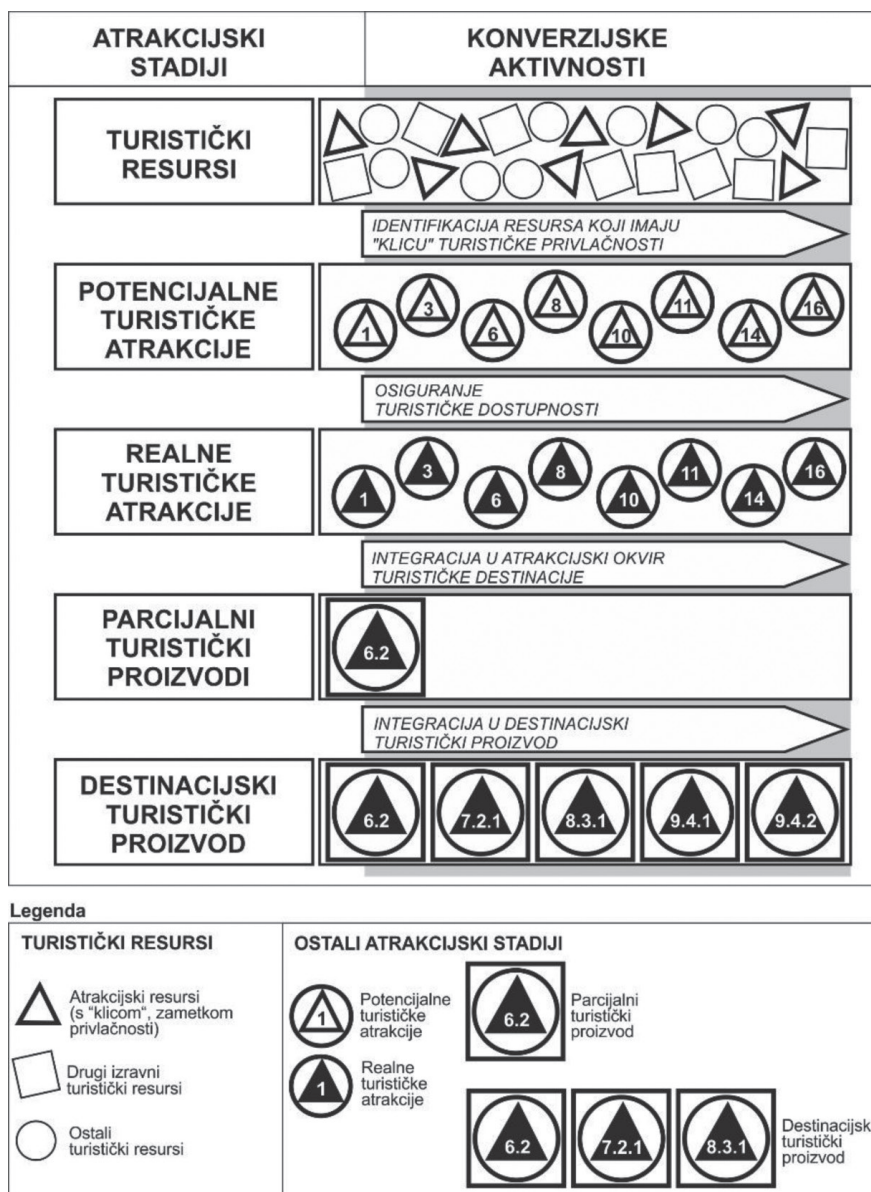
Bit prikazanog globalnog turističkog sustava čine četiri ključne sastavnice: Putovanje, Turistička destinacija, Marketing i Tržište, koje, suprotno smjeru kazaljke na satu, pokreću druge četiri, dinamičke sastavnice: Kupnja putovanja (kao proizvoda), Oblikovanje turističke potražnje, Prodaja putovanja i Usmjeravanje na tržište. To je motor koji održava cjelokupni turizam na životu, i obratno. Samo *održivi turizam* može trajno osigurati „pogonsko gorivo“ za njegov nesmetani rad. Upravo je pandemija covid-19 počela remetiti rad tog motora.

3.2. Proces turističke konverzije

Okvir 4. Konverzijska funkcija turizma

Jedno od važnih ekonomskih djelovanja turizma, a ujedno djelovanje koje može obavljati samo turizam, jest to što turizam pretvara (konverzijska funkcija) u gospodarske resurse brojna, inače negospodarska dobra i djelatnosti, koji bez njega ne bi uopće ostvarivali prihode ili bi ih ostvarivali u mnogo manjem opsegu. U njih se ubrajaju pripadaju mnoga nepotrošna prirodna dobra (more, planine, sunce, klima, ljekoviti izvori..) i ona dobra koja bi bez turizma bila vrlo često mrtvi spomenici kulture i umjetnosti. Kao što je već spomenuto, turizam obavlja ekonomsku funkciju aktivirajući i pojedine negospodarske djelatnosti, na primjer, zdravstvo i kulturu, koje putem turizma jačaju svoju materijalnu osnovicu, kako za egzistenciju određenog broja ljudi, tako i za razvitak tih djelatnosti.

Izvor: Marković, Z. (1980), str. 56, 57.

Slika 2. Tijek turističke konverzije

Izvor: Kušen (2017) str. 145., najnovija autorova verzija

Fenomenu konverzijske funkcije turizma, u sklopu daljnjih istraživanja turističkih atrakcija, posljednjih se desetak godina posvećivala znatna pozornost, pri čemu su razjašnjene i neke njegove manje poznate osobine. Prije svega, to da *turistička pretvorba* osim svoje gospodarske funkcije (Okvir 5) sadrži i sasvim određene zakonitosti *tijeka procesa turističke pretvorbe turističkog resursa u turistički proizvod* (Slika 2).

Okvir 5. Novo poimanje turističke konverzije

Turizam među sektorima *posjeduje jedinstveno svojstvo konverzije (pretvorbe) mnogih dobara, koja nemaju svojstva robe niti odgovarajuću prometnu vrijednost, u gospodarska dobra te ih tako uključuje u gospodarski proces i tijek*. U stvarnosti se proces konverzije ne odvija skokovito. Turistička atrakcija mijenja svoje značajke postupno, od atrakcijskog stadija do atrakcijskog stadija (*latentna turistička atrakcija, potencijalna turistička atrakcija, realna turistička atrakcija, parcijalni atrakcijski turistički proizvod, destinacijski atrakcijski turistički proizvod*), što ovisi o brzini i intenzitetu pretvorbene aktivnosti koja oblikuje svaki sljedeći atrakcijski stadij. Pretvorbene su aktivnosti u pravilu rezultat čovjekova djelovanja, katkad spontanog a katkad osmišljenog. Pritom se istinskim održivim ekonomskim korištenjem prirodne i kulturne baštine podiže, a ne umanjuje, njena vrijednost.

Ovladavanje procesom turističke konverzije turističkog resursa, u turističku atrakciju spremnu za turističko tržište, ključno je postignuće druge faze cjelokupnog istraživanja fenomena turističkih atrakcija. Dakako, to je moguće samo kod onih turističkih resursa koji sadrže zametak turističke privlačnosti.

3.3. Turistička prohodnost Hrvatske

Cijela Hrvatska je turistički potpuno prohodna turistička destinacija najvišeg reda.

Kao cjelovita turistička destinacija najvišeg reda, Hrvatska je i početkom ove 2021. godine još uvijek *turistički prohodna*, bez fizičkih, normativnih i simboličkih granica slobodnom kretanju turista. Svi su njeni dijelovi *turistički dostupni*. Koliko smo uopće svjesni te blagodati, koliko je smatramo iznimnim turističkim resursom u nadolazećoj turističkoj budućnosti i koje joj ugroze prijete?

Što je u zaštiti tog iznimnog bogatstva i vrednote učinila cijela zemlja, a što resor turizma? Je li turistička prohodnost uvrštena u strategije razvoja, u dugoročne planove turizma, u obrazovne i istraživačke programe turizma? Imamo li tu temu reguliranu u propisima, možda čak i u ustavu? Prepoznamo li na hrvatskim granicama lešinare, koji vrebaju priliku da se dokopaju dijela hrvatskog teritorija na kojem bi s vremenom ostvarili čak i neku vrstu eksteritorijalnosti?⁴

Podizanje „zidova“ u turizmu svodi se u krajnjoj crti na *razdvajanje turista od lokalnog stanovništva*, što stvara dvosmjerni hendikepirani sustav u kojem gube i poželjni turisti i lokalno stanovništvo.⁵ Ako se ta ugroza zanemari, opasnost postavljanja „žilet žice“, fizičke, normativne ili simboličke, između „resorta“ i pripadajuće turističke destinacije postaje i u Hrvatskoj sve izglednija opcija.

3.4. Autentičnost turističkih atrakcija

Okvir 6. Gradnja replike bračkog Supetra u Teksasu

Američki građevinski poduzetnik Jeffry Blackard toliko se oduševio Supetrom, gradićem na sjeveru Brača, da je odlučio u Teksasu izgraditi njegovu repliku. Početkom prosinca 2010. godine, kada je došao u Hrvatsku preuzeti repliku supetarske crkve i zvona, već je bilo završeno 70 posto „teksaškog“ Supetra.

Izvor: Usred Teksasa gradi se replika Supetra, Vjesnik, 14. prosinca 2010.

Okvir 7. Hrvatska puna autentičnih turističkih atrakcija

Do sada se razvoj hrvatskoga turizma oslanjao na autentičnost atrakcijske turističke osnove, temeljene na iznimnom milenijskom sustavu naseljenosti organsko sraslih naselja i ljudi te okolnog očuvanog prostora s pripadajućom artikuliranom mrežom fizičkih i društvenih komunikacija među njima, *što je urodilo iznimnom fizičkom strukturom prostora* koja je omogućila organsko oblikovanje suvremene turističke nadgradnje, koja ni jednog časa nije dovodila u pitanje **prožimanje i suživot** boravka turista i lokalnog stanovništva.

Izvor: Kušen (2002.) str. 67.-144.

⁴ U vezi s mogućim načinom turističkog korištenja Srđa, prosvjedovali su građani Dubrovnika.

⁵ Na izložbi hrvatske turističke arhitekture, održanoj u njujorškom muzeju MOMA, kao dodatna vrijednost prikazana je *naglašena opća turistička dostupnost* Haludova, primjerice kada se u Magaševu Haludovu i obližnjoj Malinskoj „zečice“ Boba Guccionea susreću s domaćim stanovništvom.

Autentičnost hrvatskih turističkih destinacija, o kojoj, primjerice, svjedoči, raniji hrvatski slogan „Mediteran, kakav je nekoć bio!“, privremeno gubi na sjaju, zabljesnuta svjetskim bogatstvom, luksuzom, modernom tehnologijom i glamurom. Međutim, kada se na globalnoj razini još jednom shvati prava vrijednost *biti autentičnosti u turizmu*, koja se ponaša po obrascu prirodnog resursa, jer je neobnovljiva, za apsolutno *prohodnu i autentičnu* hrvatsku turističku atrakcijsku osnovu i za njezine komparativne prednosti razvoja istinskog luksuznog turizma, može biti prekasno.

3.5. Podređeni položaj hrvatskoga turizma spram drugih sektora koji upravljaju njegovim resursima

S društvenog, gospodarskog i prostornog motrišta promatrano, turizam nije usporediv ni s jednim klasičnim (tradicionalnim) sektorom. U turizmu objektivno vladaju posebne zakonitosti koje ga određuju i oblikuju kao poseban sustav. Dokučiti bit tih zakonitosti znači proniknuti u građu cjelokupnog turističkog sustava. Outsajdersko mjesto turizmu je već na početku odredila klasifikacija znanstvenih i umjetničkih područja (Okvir 8) kada ga je stavila na *razinu i u društvo trgovine*. Osim toga, zakonodavni koncept reguliranja biti turizma zapečaćen je zakonodavnim pristupom turizmu koji ga svodi na razinu djelatnosti, još od 1965. godine, temeljem tadašnjeg saveznog zakona (Okvir 9).

Okvir 8. Propisana klasifikacija znanstvenih i umjetničkih područja, polja i grana u Hrvatskoj

5. DRUŠTVENE ZNANOSTI (područje)

5.01. EKONOMIJA (polje)

5.01.07. Trgovina i **turizam** (grana)

Izvor: Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama (NN, 118/09, 82/12 i 32/13)

Okvir 9. Razvoj zakonodavne misli o turizmu u Hrvatskoj

Posljednji savezni zakon (SFRJ) *Osnovni zakon o ugostiteljskoj djelatnosti*, Službeni list, 1965.

Prvi republički zakon (SRH) *Zakon o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti*, Narodne novine, 1974.

Najnoviji hrvatski zakon (RH) *Zakon o pružanju usluga u turizmu*, Narodne novine, 130/2017.

Valja ponavljati da hrvatski turizam pretežan dio svojih temeljnih resursa (potencijalnih i realnih turističkih atrakcija) dijeli s neturističkim sektorima, na koje nema gotovo nikakva utjecaja jer je na te sektore, uglavnom zakonom, preneseno pravo gospodarenja tim resursima. Doduše, to administraciji turističkog sektora ne pada odveć teško, jer je ionako preopterećena marketinškim aspektom turizma. Ipak, takav pristup ne može turistički sektor posve *osloboditi skrbi o „sirovini“ turističke industrije*, konkretno od odgovornosti za upravljanje, odnosno utjecaja na njezinu resursnu i atrakcijsku osnovu na koju se izravno treba naslanjati dokumentacija turističkih atrakcija.

3.6. Zanemareni fenomen turističkih privlačnosti – turističkih atrakcija

Okvir 10. Određenje turističkih atrakcija

Turističke atrakcije temeljni su turistički resursi svake turističke destinacije, koji određuju i uvjetuju njezinu turističku ponudu te razvoj turizma uopće. Njihova bit određena je turističkim potrebama, motivima i aktivnostima. Sve turističke atrakcije snažno su prostorno obilježene, bez obzira na to jesu li same dio prostora ili je njihova pojavnost strogo prostorno određena. Razvoj „novog turizma“, na tragu „održivog razvoja“, ovisi o cjelovitoj identifikaciji, vrednovanju i zaštiti svih potencijalnih i realnih turističkih atrakcija, u postojećoj ili potencijalnoj turističkoj destinaciji.

Izvor: Kušen (2002) str. 26.

Prvo izdanje Autorove knjige o turističkim atrakcijama, *Turistička atrakcijska osnova*, objavljeno je 2002. godine, a rasprodano 2006. Knjiga je sadržavala poglavlja:

1. Uvod
2. Temeljni turistički resursi – turističke atrakcije
3. Osnovna klasifikacija turističkih atrakcija
4. Prilog detaljnoj klasifikaciji turističkih atrakcija
5. Vrednovanje i dokumentacija
6. Korištenje i zaštita.

Ključno poglavlje i temu knjige, predstavljalo je Poglavlje 3. (Osnovna klasifikacija turističkih atrakcija), koje se oblikovalo empirijski paralelno s ostalim aspektima turističkih atrakcija, kao što su:

- Cjelokupni korpus turističkih resursa
- Turistički motivi i aktivnosti
- Dokumentacija turističkih atrakcija.

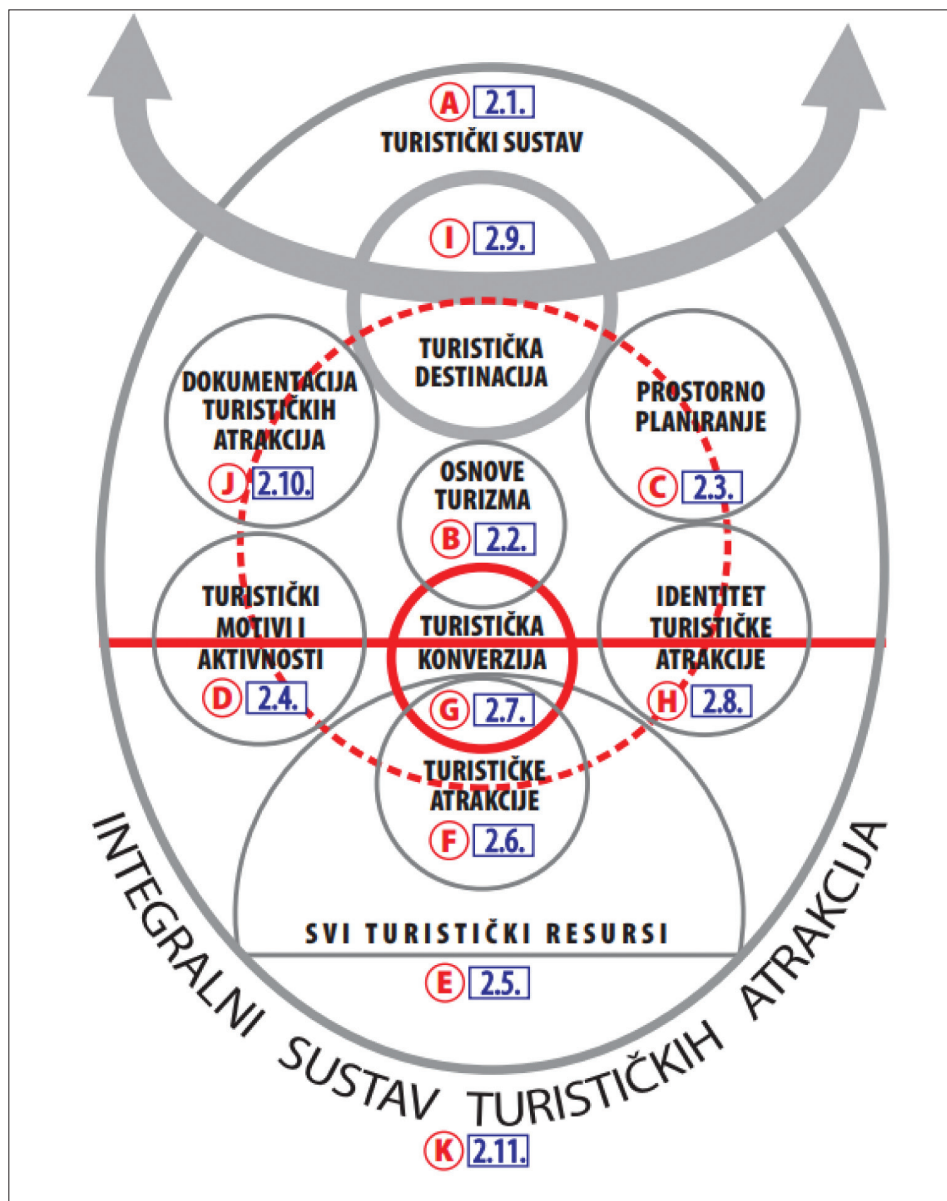
Pripreme za pisanje i samo pisanje drugog dopunjenog izdanja ove knjige traje gotovo dvadeset godina. U tom je razdoblju i preoblikovana, ali sadržajno gotovo neizmijenjena klasifikacija turističkih atrakcija (Slika 3). Također, za potrebe obrazloženja stajališta da cjelokupni kompleks turističkih atrakcija treba prihvatiti kao zaseban sustav, izrađen je poseban grafički prikaz zakonitosti koje vladaju među sastavnicama toga sustava kako prikazuje Slika 4.

LINKOVI	Šifra	OSNOVNE VRSTE TURISTIČKIH ATRAKCIJA	GRUPE ATRAKCIJA		
	1.	GEOLOŠKE ZNAČAJKE PROSTORA	PRIRODNE	IZVORNE	MATERIJALNE
	2.	KLIMA			
	3.	VODA			
	4.	BILJNI SVIJET			
	5.	ŽIVOTINJSKI SVIJET			
	6.	ZAŠTIĆENA PRIRODNA BAŠTINA			
	7.	ZAŠTIĆENA KULTURNO-POVIJESNA BAŠTINA	STVORENE	DORAĐENE	PRETEŽITO DOKOLIČARSKE NEMATERIJALNE
	8.	KULTURA ŽIVOTA I RADA			
	9.	ZNAMENITE OSOBE I POVIJESNI DOGAĐAJI			
	10.	MANIFESTACIJE			
	11.	KULTURNE I VJERSKE USTANOVE			
	12.	PRIRODNA LJEČILIŠTA	DORAĐENE	MATERIJALNE	MATERIJALNE
	13.	SPORTSKO-REKREACIJSKE GRAĐEVINE I TERENI			
	14.	TURISTIČKE STAZE, PUTOVI, CESTE I RUTE			
	15.	ATRAKCIJE ZBOG ATRAKCIJA			
	16.	TURISTIČKE PARAATRAKCIJE			ND*

* NEDOKOLIČARSKE

Slika 3. Osnovna funkcionalna klasifikacija turističkih atrakcija

Izvor: Kušen, (2017) str. 129.

Slika 4. Uporišta sustava turističkih atrakcija

4. ZAKLJUČAK

Odluka da se u okviru Kolokvija obrade i teme s „pogledom unazad“ na turističke privlačnosti (atrakcije) pokazala se ispravnom. U izlaganju i ovom radu skreće se pozornost na bezrazložno zanemarivanje te teme, ali istovremeno potiče i njezinu diseminaciju u istraživačke, stručne i obrazovne krugove, ali i u turističku operativu. Osim toga skreće se pozornost na znanje i spoznaje o navedenim temama kao i na izvore pomoću kojih bi ih zainteresirani čitatelji mogli produbiti.

Literatura i izvori

- Burns, P. M. (2003). *An introduction to tourism and anthropology*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203201510>
- Kušen, E. (1999). *Metodologija prostorne valorizacije turističkih privlačnosti*. (doktorska disertacija). Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Kušen, E. (2002). *Turistička atrakcijska osnova*. Institut za turizam.
- Kušen, E. (2017). Tourism attraction system. U L. Dwywr, S. Čorak i R. Tomljenović (Ur.), *Evolution of destination planning and strategy* (str. 119-148). Palgrave, Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-42246-6_7
- Meadows, D. H. Meadows, D. L., Randers, J. i Behrens III, W. W. (1974). *Granice rasta*. Stvarnost.
- Marković, Z. (1980). *Osnove turizma*. Školska knjiga.
- Mill, R. C. i Morrison, A. M. (1985). *The tourism system*. Prentice Hall.
- Supek, R. (1973). *Ova jedina zemlja*. Naprijed.

Turistički timeout – trenutak za novi pogled na turizam i prostor
Radovi sa znanstveno-stručnog e-kolokvija održanog 27. listopada 2020.

Nakladnik

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, 10000 Zagreb

Za nakladnika

Akademik Dario Vretenar, glavni tajnik

Lektorica

Maja Silov Tovernić

Grafička urednica

Nina Ivanović

Ilustracija na naslovnici

Akademik Nikola Bašić

Naklada

100 primjeraka

Tisak

Stega tisak d.o.o.

Zagreb, travanj 2022.

ISBN 978-953-347-453-3

9

789533474533

Cijena: 90,00 kn